

Craig Calhoun

Nacionalizmus és etnicitás*

Bevezetés

Az „etnikai tisztogatás” szerb programjának köszönhetően a nacionalizmus meglehetősen visszataszító módon került a tudományos és közérdeklődés fókuszába a 90-es évek elején. Ez a politika, amelyet többek között egy pszichiáter és a modern tudomány más képzett képviselői hirdettek meg, megmutatta, hogy a szovjet típusú kommunizmus összeomlása után tapasztalható nacionalista felfordulás és az etnikai alapú erőszak nem csupán egyszerű visszaesést jelentettek a szenvedélyek, érzelmek és a primitív identitás modernitás előtti világába. Az „etnikai tisztogatás” politikája, csakúgy, mint mindenfajta nacionalizmus és etnikai politika, az identitás társadalmi konstrukcióin alapult, és csupán egyenetlenül volt képes a kiválasztott etnikai csoport tagjainak mozgósítására, és messze nem egyenlően szolgálta a résztvevők érdekeit. Ez a polgárháború fenyegetésének árnyékában sok olyan szerbet kényszerített arra, hogy az etnikai szolidaritást válassza, aki korábban egy multietnikus, demokratikus Bosznia-Hercegovina-elképzelés híve volt. Ez az új ideológiai mobilizáció, azt hirdetve, hogy ez az etnikai szolidaritás és a szerbek identitása ősi és „természetes” jelenség, sikerrel követelte meg, hogy követői nemzetükért ölni és meghalni is hajlandóak legyenek.

Ha volt is valami kétség az etnicitás és a nemzeti önrendelkezési jog korábban megfogalmazott kapcsolatának jelentőségét illetően, ezt az egykori Jugoszláviában folyó harcok bizonyára eloszlatták. A jugoszláviai konfliktusok ráadásul részben a korábbi kommunista kormányzat nemzetiségi politikájában gyökereztek, amely elismerte ugyan az alávetett nemzetisége-

* *Forrás:* Calhoun, Craig: Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology*, 19/1993. 211–239. A tanulmány magyar változatának forrása: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 346–375.

ket és etnikai csoportokat, de a belső határokat szándékosan úgy húzta meg, hogy azok feldarabolják a nemzeti és etnikai közösségeket.¹ Sem az etnikai konfliktusok, sem a nemzeti identitás diszkurzusa, sem a nacionalista mozgósítás gyakorlati ereje nem maradt meg a premodern múlt keretei között, bármilyen magabiztosan állították is ezt korábban a társadalomtudományok képviselői.² Ezzel együtt a nemzet eszméje továbbra is központi jelentőségű szerepet játszik a legitim politikai közösségek meghatározására tett kísérletekben.³ E diskurzus egyik központi kérdése, mennyiben tekinthető a nacionalizmus a régóta fennálló etnicitás-alakzatok folytatásának, és mennyiben teljesen új, modern jelenségnek? Jelen tanulmányunkban mi is erre a kérdésre összpontosítunk.⁴

A nacionalizmus modernsége

A nacionalizmus diskurzusa jellegzetesen modern jelenség. Az eredetét egyesek a 17. századi brit monarchiaellenes felkeléssel,⁵ vagy az újvilági eli-

-
- 1 Connor, Walker: *A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...* *Ethnic and Racial Studies*, Nr. 1, 1978; Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia: Origin, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
 - 2 Az újabb fejlemények különösen a marxistáknak szereztek nehéz perceket, lásd Schwartzmantel, J.: *Socialism and the Idea of the Nation*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1991; Nairn, Tom: The Modern Janus. *New Left Review*, Nr. 94, 1975. 3–30; Debray, R.: Marxism and the national question. *New Left Review*, Nr. 105, 1977. 20–41.
 - 3 Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992; Harris, N.: *National Liberation*. London: Penguin, 1990; Mayall, J.: *Nationalism and International Society*. Cambridge University Press, 1990; Noiriel, C.: Le question national comme objet de l'histoire sociale. *Genèses*, Nr. 4, 1991. 72–94.
 - 4 A nacionalizmussal és az etnicitással foglalkozó szakirodalom az itt tárgyaltakon kívül számos egyéb vonatkozást is tartalmaz. A legjobb általános áttekintések: Smith, A. D.: Nationalism. *Current Sociology*. Nr. 21, 1973. 7–128; Smith, Anthony D.: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge University Press, 1981; l. még Carter, B. G.: *Ethnicity and Nationality: A Bibliographic Guide*. Seattle: University of Washington Press, 1981; Deutsch, Karl W.: *Nationalism and National Development: An Interdisciplinary Bibliography*. Cambridge, Mass: MIT Press, 1970; Haas. E. B.: What is nationalism and why should we study it? *International Organizations*, Nr. 40, 1986. 707–44. és Noiriel, Le question...
 - 5 Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Collier Books, 1967; Greenfeld, Liah: The emergence of nationalism in England and France. *Research in Political Sociology*, Nr. 5, 1991. 333–70; Greenfeld, Liah: *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.

teknek a spanyol és a portugál gyarmatosítás ellen folytatott 18. századi küzdelmeivel kapcsolják össze,⁶ mások az 1789-es francia forradalom,⁷ illetve a forradalom és az egység hiánya által kiváltott német reakció jelentőségét hangsúlyozzák.⁸ Azonban Best megállapítása szerint: „A nacionalizmussal foglalkozó történészek tudatában vannak véleménykülönbségüknek arra vonatkozóan, milyen mértékben és milyen változatokban létezett a nacionalizmus az atlanti térségben 1785-ben. Abban viszont már egyetértenek, hogy 1815-re szinte elárasztja a világot, s habár természetesen minden egyes nemzeti változat határozott sajátosságokat mutat, e változatokban elegendő közös jellemzőt találunk ahhoz, hogy a nacionalizmust a modern történelem legjelentősebb tényezőjének tekinthessük.”⁹ A koraujkorban a közös lakóhely vagy a közös szociokulturális jellemzők által összekapcsolt emberek együtteseként tekintett nemzet eszméjéhez további politikai és kulturális konnotációk is társultak a különböző államokkal, az államok között, illetve az államépítéshez kapcsolódóan folytatott küzdelmeknek köszönhetően. Ez a nacionalizmus jellegzetesen modern meghatározásához vezetett, amely szerint a nacionalizmus „a politikai legitimáció elmélete, amely megköveteli, hogy a politikai és etnikai határok egybeessenek, és különösen azt, hogy egy államon belül az etnikai határok – ezt az eshetőséget egyébként általános megfogalmazása már elviekben is kizárja –, ne a hatalom birtokosait válasszák el a többiektől.”¹⁰ Ahogy ezt Kedourie¹¹ egy generációval korábban megfogalmazta, a nacionalizmus diskurzusa ideáltipikusan három állítást fogalmaz meg: „az emberiség természetes módon nemzetre oszlik; a nemzetek bizonyos igazolható jellemző vonásokról ismerhetők fel; a kormányzat egyetlen legitim formája a nemzeti önkormányzás.”

A politikai autonómia és az önrendelkezés megszerzésére irányuló igények elsődleges diszkurzív formájává a nacionalizmus vált. Magát a kifeje-

6 Anderson, Benedict: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York: Verso, 1991. (Magyarul: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006.)

7 Alter, Peter: *Nationalism*. London: Edward Arnold, 1989; Best, G. (szerk.): *The Permanent Revolution: The French Revolution and Its Legacy*. University of Chicago Press, 1988.

8 Kedourie, Elie: *Nationalism*. New York: Praeger, 1960; Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester University Press, 1982.

9 Best, G.: *Honour among Men and Nations: Transformations of an Idea*. Toronto Press, 1982. 29.

10 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1983. 1.

11 Kedourie, 9.

zést, úgy tűnik, németül a filozófus Herder,¹² franciául pedig Barruel abbé¹³ alkotta meg egy kicsit kevesebb, mint kétszáz évvel ezelőtt. Woodrow Wilson és a Népszövetség közismert megfogalmazásaiban a nacionalizmus a nemzetállam fogalmával kapcsolódott össze.¹⁴

A kommunizmus bukását követően a nacionalizmus és az etnikai konfliktusok elsődleges tényezőkként jelentek meg a kelet-európai politika és identitás átszerveződési folyamataiban.¹⁵ Valójában számos helyen a kommunista kormányok maguk is részt vettek a nacionalista mozgósításban, különböző mértékű cinizmus és idealizmus által vezéreltetve.¹⁶ A nemzet-eszmére való hivatkozás szervezi Quebec-től¹⁷ a posztkoloniális afrikai államokig¹⁸ a szeparatista etnikai mozgalmakat.

A nacionalizmus ugyanilyen jelentős szerepet játszott az eltérő politikai egységek integrálásában, ahogy ezt például a 20. századi arab, valamint ezt megelőzően a 19. századi német nacionalizmus példája is mutatta.¹⁹ Új na-

12 Berlin, Isaiah: *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*. London: Hogarth Press, 1976. 181.

13 O'Brien, Connor Cruise: Nationalism and the French Revolution. In Best, 1988. 18.

14 Mayall, 44-45; Kohn, Hans: *The Age of Nationalism*. New York: Harper and Row, 1962. 133-135.

15 Chirot, Daniel (szerk.): *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989*. Seattle: University of Washington Press, 1991; Tilly, Charles és Walker, L. (szerk.): Special issue on ethnic conflict in the Soviet Union. *Theory and Society*, Nr. 20, 1991. 569-724.

16 Verdery, Katharine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceușescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991; Connor, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton University Press, 1984.

17 Birch, Anthony H.: *Nationalism and National Integration*. London: Unwin Hymen, 1989. 8. fejezet; Fenwick, R.: Social change and ethnic nationalism: a historic analysis of the separatist movement in Quebec. *Comparative Studies in Social History*, Nr. 23, 1981. 193-216; Little, J. I.: *Nationalism, Capitalism and Colonization in Nineteenth-Century Quebec*. Kingston, Ontario: McGill/Queen's University Press, 1989; Taylor, Charles: *The Politics of Recognition*. Princeton University Press, 1992.

18 Davidson, B.: *Black Man's Burden: Africa and the Course of the Nation-State*. New York: Times Books, 1992; Lewis, I. M. (szerk.): *Nationalism and Self-Determination in the Horn of Africa*. London, Ithaca, 1983; Markakis, J.: *National and Class Conflict in the Horn of Africa*. London: Zed, 1987; Mazrui, A. és Tidy, M.: *Nationalism and New States in Africa from about 1935 to the Present*. Nairobi: Heinemann, 1984.

19 Coetzee, M.: *The German Army League: Popular Nationalism in Wilhelmine Germany*. New York: Oxford University Press, 1990; Eley, G.: *Reshaping the German Right*. Oxford University Press, 1980; Eley, G.: Nations, publics and political cultures: placing Habermas in the nineteenth century. In Calhoun, Craig (szerk.): *Habermas and the*

cionalizmusok elterjedésének lehetünk szemtanúi a fejlett nyugati világban,²⁰ a harmadik világban pedig a nacionalizmus diskurzusának dekolonizációjára, illetve a helyi jelentések kialakítására irányuló kísérleteket figyelhetünk meg.²¹

Kelet-Ázsiában a 20. század során a nacionalizmus nemcsak az antiimperialista küzdelmek retorikája volt, hanem azok is hivatkoztak rá, akik az államok belülről végrehajtandó megszilárdítását és demokratizálását szorgalmazták.²² A nacionalizmus tehát semmiképp sem korlátozódik a múltra, ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy gyakran még a legújabb nacionalista igénybejelentések is a már korábban létezett etnicitásban gyökereznek.

A nacionalizmus mint diskurzus

Ugyan a nacionalizmus diskurzusának mai jelentőségét senki sem vonja kétségbe, Hobsbawm kijelentése²³ mégis erősen vitatható, amikor azt írja, „hogy a modern nemzet és minden hozzákapcsolódó jelenség alapvető jellegzetessége a modernség.” Noha a „modern” kifejezés a fenti idézetben kétszer is szerepel az alany és az állítmány részeként, ez mégsem elegendő ahhoz, hogy ne legyen benne ellentmondás, hiszen Hobsbawm itt éppen a hivatalos tudomány és a nacionalisták által képviselt, széles körben elterjedt nézetet vitatja. E nézet szerint a modern nemzetek az etnikai identitásokon alapulnak, amelyek bizonyos értelemben ősiek, eredetiek, sőt talán

Public Sphere. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992; Meinecke, 1970; Mosse, G.L.: *Nationalization of Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: H. Fertig, 1975; Sheehan, J.J.: *German Liberalism in the Nineteenth Century*. University of Chicago Press, 1978.

20 Tiryakian, E. A. és Rogowski, R. (szerk.): *New Nationalisms of the Developed West*. London: Allen and Unwin, 1985; Smith, *The Ethnic Revival...*

21 Blaut, J.: *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism*. Atlantic Highlands, NJ: Zed Books, 1987; Chatterjee, P.: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse*. Atlantic Highlands, NJ: Zed Books, 1986.

22 Chow, T.T.: *The May 4th Movement: Intellectual Revolution in Modern China*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960; Spence, J.: *The Gate of Heavenly Peace: The Chinese and their Revolution, 1895-1980*. Baltimore: Penguin, 1981; Wells, K.M.: *New God, New Nation: Protestants and Self-Reconstruction Nationalism in Korea, 1896-1937*. Honolulu: University of Hawai Press, 1991; White, J.W. és mások (szerk.): *The Ambivalence of Nationalism: Modern Japan between East and West*. Lanham, Md.: University Press America, 1990.

23 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 1990. 14.

természetileg adottak is, vagy legalábbis megelőznek bármifajta politikai mozgósítást. Ennél a vitapontnál hatalmas tét forog kockán. Az egyik legfontosabb kérdés ennek tükrében az, vajon a „nemzetiség,” a „nemzeti lét” előzetes megléte megalapozza-e a nacionalista igényeket? Vajon például az önrendelkezési jog valóban minden „igazi” nemzetet megillető politikai jog-e, ahogyan ezt a 19. század közepén, „a népek tavaszának idején” a nacionalizmus apostolai állították?²⁴ S hogy a bevezetőben idézett példára visszautaljunk, vajon a szerbek eredendően nemzetet alkotnak-e, s ha igen, akkor a multietnikus Bosznia-Hercegovina igényei, hogy jelentősebb szerb népességet is magában foglaljon, vajon a szerb nemzet jogainak megsértését jelentik? Továbbá: a „nemzet” a legjobb esetben is csupán a politikai igények megfogalmazásának egyfajta retorikai módozata, vagy rosszabb esetben bizonyos, a hatalmat megszerezni szándékozó elitcsoportok eszköze a tömeg érzelmeinek manipulálására? Tudományosabb formában megfogalmazva: vajon az etnicitás előzetes megléte magyarázza-e a nemzeti létet, és a nemzeti lét magyarázza-e a nacionalizmust? Vajon a közös nemzethez (és talán etnikai csoporthoz) tartozás gondolata a nacionalista (vagy etnikai) mobilizáció eredménye lenne? Vajon a nacionalizmus egyszerűen csak az állam kialakulásának és a modernizáció egyéb „materiális” aspektusainak terméke-e, vagy éppenséggel a modernitás egyik alapvető összetevője?

Nehéz tisztán látni a fentebbiekkel kapcsolatban, mert a nacionalista retorika legtöbb fajtája a cselekvés mindig is vagy mindenesetre eleve adott alapjaként tekinti a nemzetet, akár úgy, mint az ősi etnicitás folytatását, akár úgy, mint egyes meghatározott történelmi alapító aktusok eredményét. Tetszik vagy sem, miután mi magunk is modernek vagyunk, mindannyian részt veszünk a nemzetek diskurzusában. E diskurzus számos kategóriája és előfeltételezése annyira beleivódott már hétköznapi nyelvhasználatunkba és tudományos elméleteinkbe, hogy gyakorlatilag képtelenség megszabadulni tőlük, legfeljebb annyit tehetünk, hogy újra és újra figyelmeztetjük magunkat, hogy vegyük számításba őket. Egyszerű példája ennek az a feltevés, hogy a „társadalom” főnév világos határokkal rendelkező, önálló egységekre vonatkozik. Tilly szerint ez egyike a „20. századi társadalomtudományi gondolkodás nyolc ártalmas posztulátumának”:

„A „társadalom” különálló egység: a világ mint egész egymástól elkülönülő „társadalmakra” oszlik, melyek mindegyike többé-kevésbé autonóm kultúrával, kormányzattal, gazdasággal és szolidaritással rendelkezik.”²⁵

24 Kohn, *The Age of Nationalism...*; Meinecke, 1970.; Cohler, A.M.: *Rousseau and Nationalism*. New York: Oxford University Press, 1970.

25 Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparissions*. New York: Russel

Ez a szóhasználat a modern nemzeteszme (és különösen a nemzetállam) diskurzusának és politikai jelentőségének eredménye. Halle megfogalmazásában: „talán egyedül a gondolat képes felruházni a közösséget azzal az egyediséggel és integritással, amelyet tulajdonítunk neki, amikor kollektív személyiségként gondoljuk el.”²⁶ Valójában azonban a társadalmak soha nem voltak és nincsenek mindenütt egyenlő mértékben lehatárolva, továbbá az is kérdéses, hogy a modern nemzetállamok archetipikus eseteiben – például Franciaországéban – a társadalom annyira elkülönült és lehatárolt lenne, mint ahogy ezt a hétköznapi nyelvhasználat (a hétköznapi szociológiai nyelvhasználatot is ideértve) sugallja.²⁷ Még Nagy-Britanniában is a külső és a belső határok kérdése összetett történelmi múltra tekinthet vissza, és még ma sem jutott nyugvópontra.²⁸

Társadalmi viszonyaink egymást átfedő hálózatait,²⁹ valamint eszméin, nyelvünk és kulturális produktumaink nagymértékű nemzetközi áramlását³⁰ figyelembe véve talán elvi kérdéssé kellene tennünk, hogy kerüljük az olyan terminusok használatát, mint a társadalom, mintha azok egységes, világosan körülhatárolható dolgokra vonatkoznának. Azonban ennek az elvnek rendkívül nehéz volna eleget tenni. Bármilyen őszinte is a szándékunk, hogy kizárólag a társadalomszervezet többé-kevésbé megszilárdult típusairól és formáiról, a társadalmi viszonyok többé-kevésbé egymást átfedő és sűrűn integrálódott hálózatairól, valamint többé-kevésbé homogén kulturális formákról és tartalmakról stb. beszéljünk, hamarosan akaratlanul megint oda jutunk, hogy újra indiaiakat, németeket, koreaiakat és kenyaiaikat, illetve társadalmakat és népeket emlegetünk. Egy olyan világrendszerben élünk, amely államokba szerveződik, és bizonyos kulturális különbségeket úgy tematizál, hogy azok „kultúrákat” alkotnak, míg másokat lényegtelen belső vagy több entitásra kiterjedő változatokként háttérbe szorít. Ez a világrendszer éppannyira problematikusá teszi mind a nacionalizmust, mind az etnikai identitás iránti igényeket, mint amennyire azok szükségsze-

Crowe, 1984. 11.

26 Haile, L. J.: *Men and Nations*. Princeton University Press, 1962. 25.

27 Giddens, Anthony: *The Nation-State and Violence: Volume two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. University of California Press, 1984; Anderson: *Imagined...*

28 Samuel, R. (szerk.): *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*. London: Routledge, 1989.

29 Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. Vol. 1, Cambridge University Press, 1986. és Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. Vol. 2, Cambridge University Press, 1993.

30 Bhabha, Homi K.: *Nation and Narration*. London/New York: Routledge, 1990.

rűek, még akkor is, ha eközben megnehezíti, hogy függetlenítsük magunkat a bevett kategóriák hatalma alól, amikor azt próbáljuk megérteni, miért problematikusak.

Ez az egyik oka annak, hogy a „nacionalizmus” és következménye, a „nemzet” olyan közismerten nehezen meghatározható fogalmaknak bizonyultak.³¹ A nemzet fogalma túl mélyen beépült a modern politikába ahhoz, hogy (Gallie kifejezésével élve) „lényegét tekintve vitatni lehessen”, miután bármilyen meghatározás egyes igényeket legitimálna, mások legitimációját viszont kérdésessé tenné. Ez ugyanakkor az esszencialista meghatározásokkal kapcsolatos általánosabb problémákra is felhívja a figyelmet.³² A nemzet és a nacionalizmus azok közé a fogalmak közé tartoznak, amelyek nem valamilyen egyértelműen körülhatárolható halmazra vonatkoznak, amelynek minden egyes eleme rendelkezik bizonyos közös tulajdonságokkal, amelyekkel a halmazhoz nem tartozó elemek nem, hanem sokkal inkább a „családi hasonlóságok” (Wittgenstein kifejezésével) egy adott készletére, együttesére utalnak. A rendelkezésre álló esszencialista meghatározások mindegyike ingatag és lényegéből fakadóan ellentmondásos tehát, és nem csupán azért, mert a szóhasználatot úgy változtatják meg, hogy azok bizonyos politikai igényeket támogatnak, míg másokat gyengítenek, hanem azért is, mert (1) vagy olyan tulajdonságokon alapulnak, amelyek a feltételezett nemzetekre vagy nacionalista mozgalmakra éppúgy jellemzőek, mint az elismerten nemzetet nem alkotó entitásokra (ilyen például az etnicitás), (2) vagy olyanokon, amelyek nem jellemzik egyértelműen a nemzetek halmazának elismert elemeit (ilyen például az államhatalom birtoklása vagy az erre irányuló ambíció megléte).

Habár a nacionalizmusok rendkívül változatos jelenségek, összeköti őket a nacionalizmus modern diskurzusában való közös részvétel. Közös hivatkozási alapként szolgálnak a nemzetközi jog területén, a politikai vitákban, sőt még a gazdaságfejlesztési programokban is. Ahogy Anderson hangsúlyozta, a nemzetekként elképzelt politikai közösségek kialakult fogalma „moduláris”, vagyis a legkülönbébbb körülmények közé is átplántálható. Ez azt a kérdést is felveti, vajon a harmadik világban jelentkező vagy posztkoloniális nacionalizmusok „autentikus” helyi törekvéseket fejeznek-e ki, vagy bizonyos értelemben származtatott diskurzusok.³³ A nacionaliz-

31 Alter, 1989; Breuilly, 1982; Connor, 1978; Kemilainen, A.: *Nationalism: Problems Concerning the World, the Concept, and Classification*. Yvaskyla: Kustantajat, 1964; Smith, 1973; Smith, Anthony D.: *Theories of Nationalism*. London: Duckworth, 1983.

32 Fuss, D.: *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. Oxford: Blackwell, 1989. 2–6.

33 Chatterjee, 1986.

mus diskurzusa inherensen nemzetközi. A nemzeti lét megteremtésére irányuló igények nem csupán a társadalmi szolidaritásra, a közös származásra vagy a politikai közösség létrehozásának bármely más lehetséges alapjára irányuló belső igények, hanem a más nemzetekkel szembeni egyediségre, bizonyos fokú autonómiára és önfenntartásra, valamint az államok világrendszerén belüli bizonyos jogokra irányuló igények is.³⁴ Más szóval: a nacionalizmusok, bármilyen változatosak legyenek is belső természetük szerint, rendelkeznek egy közös külső értelmezési kerettel. Ebből következően, még ha a mindent megelőző eredetet, az ősi etnikai leszármazást hirdető nacionalista állítások vagy az alapítás szakralizált történetei mind igaznak is bizonyulnának, és még ha minden nemzet premodern eredettel rendelkezne is (ami nyilvánvaló képtelenség az olyan telepes társadalmak, mint például az Egyesült Államok, Ausztrália és Dél-Afrika esetében, legalábbis, ha az európai eredetű lakosságukkal definiáljuk őket), a nacionalizmus akkor is modern jelenség lenne. Ez még a szélsőséges változatokra, például a nemzeti szocializmusra is igaz, annak ellenére, hogy a modernizációs elméletek képviselői és mások a náciizmust általában inkább a premodernhez való visszatérésként,³⁵ semmint a modernitás problémájaként kezelik.³⁶ Az államközpontú politikai jogok követelése a nemzeti lét alapján: ez valóban a modernitás egyik meghatározó jelensége.

Az államok központi jelentősége

Azok, akik a nemzetek elsődlegességét hangsúlyozzák a nacionalizmusmal szemben,³⁷ ritkán vitatják a modern állam egyediségét vagy központi jelentőségét. Minden bizonnyal egyetértenenek Tilly összefoglalójával³⁸ például abban, hogy megkülönböztetik a birodalmakat, városállamok és az egyéb korai formációkat a „több egymással határos régiót és ezek városait

34 Seton-Watson, Hugh: *Nations and States: an enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*. London: Methuen, 1977; Breuilly, 1982; Mayall, 1990.

35 Talmon, J.L.: *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker and Warburg, 1952; Talmon, J.L.: *Political Messianism, the Romantic Phase*. London: Secker and Warburg, 1960; Bendix, Reinhard: *Nation-Building and Citizenship*. Berkeley: University of California Press, 1964.

36 Alter, 1989; Herf, J.: *Reactionary Modernism*. Berkeley: University of California Press, 1984.

37 Armstrong 1982; Marcu, E.D.: *Nationalism in the Sixteenth Century*. Pleasantville, NY: Abaris, 1975; Smith, 1986.

38 Tilly, 1990. 2.

központosított, differenciált és autonóm struktúrák révén kormányzó államoktól”. A vita akörül folyik, vajon ezen államok kialakulásának mellékterméke-e a nacionalizmus, és mint ilyen, feltehetően eltűnik-e az államok jelenlegi átalakulásával.³⁹ Tilly, a modern államok megkülönböztető jegyeiről szólva, a központosított adminisztratív hatalom megszilárdulását, az egyébként polgári lakosság, valamint az anyagi erőforrások, például az ipar mozgósítási képességének fejlődését hangsúlyozza az államok közötti háborúk céljaira, továbbá kiemeli a világ egymással összemérhető államokra való felosztását. Ezek a tendenciák az ilyen államok politikai és társadalmi szervezetét szorosan a modern korhoz kötik. Kétség csak a kultúra szerepével, illetve általánosabban, ezen államok „nemzeti” létre vonatkozó igényeivel merül fel, vagy azzal kapcsolatosan, hogy a különböző, saját állammal nem rendelkező „népek” jogosan követelhetnek-e maguknak ilyen „nemzeti” államot. Tilly azt javasolja,⁴⁰ hogy egyszerűen tegyünk különbséget a „nemzeti” állam és a „nemzetállam” között, és az utóbbi kifejezés használatát azokra az államokra korlátozzuk, amelyek „polgárai erős közös nyelvi, vallási vagy szimbolikus identitással rendelkeznek”. A nemzeti államok (noha Tilly nem határozza meg a kifejezést) pedig minden bizonnyal azok, amelyek népességük mindegyik csoportjára megpróbálják kiterjeszteni közvetlen hatalmukat, és igyekeznek kibővíteni azokat a képességeiket, amelyek révén e népségek egyes tagjainak életét szervezhetik, akár a háború céljaira, akár a gazdasági fejlődés érdekében. Ezek az államok azért „nemzetiek”, mert nagyobb népségcsoportok és területek integrációját tűzték ki célul, szemben a városállamokkal, amelyek nem integrálják teljesen vonzáskörzetüket, és a birodalmakkal, amelyek nem törekszenek arra, hogy integrálják, vagy szorosabban felügyeljék a hatalmuk alatt állók mindennapi ügyeit.

Ahogyan a közvetlen kormányzás rendszere Európában elterjedt, az emberek jóléte, kultúrája és hétköznapijai korábban soha nem látott mértékben váltak függővé attól, hogy éppen melyik állam lakosai. Belsőleg az államok nekiláttak, hogy bevezessék és elterjesszék a nemzeti nyelveket, a nemzeti oktatási rendszereket, az egész nemzetre kiterjedő általános hadkötelezettséget. Külsőleg elkezdtek ellenőrizni a határokon keresztül irányuló mozgást, vámokat vezettek be gazdaságpolitikai eszközként, és a külföldiek korlátozott jogokkal rendelkező és szoros felügyeletet igénylő, másfajta emberekként kezdték kezelni. Miután az államok nemcsak háborúskodásra és közszolgáltatásokra költöttek, hanem a gazdasági infrastruktúra kiépítésére

39 Tilly, Charles: *Futures of European States*. Az American Sociological Association konferenciáján bemutatott előadás. Pittsburg, Pennsylvania, 1992.

40 Tilly, 1990. 3.

is, az egyes országok gazdasági élete eltérően alakult, és ez a szomszédos államokban élők tapasztalatait különbözővé tette. Ilyenformán tehát az egyes államokon belül homogenizálódott, míg az egyes államok között egyre inkább eltérővé vált az élet.⁴¹

Az államépítés alapvető szakítást jelentett a társadalomszervezet korábbi formáival.⁴² Ezzel egyidejűleg a kapitalista gazdasági fejlődés egymáshoz kapcsolta a nagy piacokat, és átalakította a gazdasági tevékenység, illetve a gazdasági érdek egységeit.⁴³ Tilly ugyan már nem a kultúra szerepére helyezi a hangsúlyt, de nem is távolodik el élesen a korábbi modernizációs elmélet fejlődés narratívájától.⁴⁴ Ezt a korábbi modernizációs elméletet az a feszültség jellemezte, amely a nemzeteket a modern politikai gazdaságtan alapvető egységeiként felfogó alapfeltevése és aközött állt fenn, ahogyan a nacionalizmus összes „nemkívánatos” formáját pusztán a korábbi korszakok örökségeként, egyfajta olyan maradványként kezelte, amely hosszú távon várhatóan eltűnik, vagy elfogadható patriotizmussá szelődül majd, még ha időről időre rövid távú, de heves kitörések veszélyével fenyeget is.⁴⁵ A modernizációs elmélet így azt jósolta, hogy amikor a távolabb eső régiók is beépülnek a társadalmi rendszerbe, fokozatosan, egészen a rendszer többi részével való kulturális hasonulásig „homogenizálódnak” majd, a bekebelező állam nacionalizmusa pedig növekedni fog, az ezzel ellentétes etnikai mobilizáció viszont csak átmeneti jellegű lesz. Azok a kutatók, akik inkább

41 Tilly, 1990. 116, lásd még Watkins, S. C.: *From Provinces into Nations*. Princeton University Press, 1990, a termékenységi szabályszerűségek az egyes államokon belüli egységesüléséről.

42 Tilly, Charles (szerk.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, 1975; Anderson, Perry: *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books, 1974; Giddens, 1984, Poggi, Gianfranco: *The State: Its Nature, Development and Prospects*. Stanford University Press, 1992; Rokkan, Stein: *Dimensions of State Formation and Nation-Building: a possible paradigm for research on variations within Europe*. In Tilly, *The Formation...*

43 Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System*. San Diego: Academic Press, 1974; Balibar, Etienne és Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Class*. London: Verso, 1991; Nairn, Tom: *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London: Verso, 1977; Worsley, Peter: *The Three Worlds*. University of Chicago Press, 1986.

44 Például Gellner, Ernest.: *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1964; Bendix, 1964; Eisenstadt, S.: *Modernization, Protest and Change*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1966, 1973; Smelser, N.: *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1968.

45 Talmon, 1960; Parsons, Talcott: *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe: Free Press, 1960.

a kapitalista gazdaság szerepét hangsúlyozták az államfejlődés helyett, gyakran sokkal határozottabban szakítanak a modernizációs elmélettel.⁴⁶ Hechter⁴⁷ például azt próbálta bemutatni, hogy Nagy-Britannia kelta periferiáján az etnikai mozgalmak felbukkanásának oka éppen a brit politikai gazdaságba való, hátrányos helyzetben történő betagozódás volt. Hechter elemzése elsősorban arra összpontosít, hogyan váltották ki a gazdasági tényezők az etnikai mobilizációt, arról már sokkal kevesebb mondanivalója van, miért az etnikai identitás volt, ami ennyire fontossá vált. Smith⁴⁸ emiatt a gazdasági redukcionizmus hibájában marasztalta el Hechtert. A központ terjeszkedésére a periféria válaszreakciójaként leírt nacionalizmus legfeljebb csak az elégedetlenség és a mobilizáció szintjeit segít megérteni, azonban nem mond semmit a nemzeti identitás létrejöttével vagy reprodukciójának modern feltételeivel kapcsolatban.⁴⁹

Az inkább materialista és államközpontú szemlélet továbbá erősen hajlamos arra, hogy a nacionalizmus mellett a nemzetet, a nemzeti létet is alapvetően az európai modernitás kialakulásából származtassa ahelyett, hogy úgy tekintene rá, mint ami formálta az európai modernitás kialakulását. E nézet szerint a nemzetek megjelenését az államok (és/vagy a kapitalista világrendszer) kialakulása eredményezte. Giddens megfogalmazásában:

„»Nemzet« alatt egy világosan körülhatárolt, egységes igazgatás alatt álló, a belső államapparátus és más államok hasonló szervei által egyaránt felügyelt területen élő kollektivitást értek.... A »nemzet«, a szónak abban az értelmében, ahogyan itt használom, csak akkor létezik, ha az állam egységes adminisztratív hatalma kiterjed arra a területre, amely felett szuverenitást követel magának.”⁵⁰

Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus és az etnicitás közötti kapcsolat többé-kevésbé esetleges. A nemzeti létet a modern állam határozza meg, a korábbi etnikai viszonyok pedig revízió alá kerülnek, hogy többé-kevésbé megfeleljenek az államhatároknak, vagy hogy éppenséggel az új államok kialakítását célul kitűző államellenes mozgalmak alapjául szolgálja-

46 Wallerstein, 1974. 88.

47 Hechter, Michael: *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. London: Routledge and Kegan Paul, 1975.

48 Smith, *Theories...*

49 az érvek átértékelését lásd Hechter, Michael: Nationalism as group solidarity. *Ethnic and Racial Studies*, Nr. A. 1987.

50 Giddens, 116.

nak. Az ilyen mozgalmak a hatalmi viszonyokban gyökereznek, nem pedig magában az etnikai szolidaritásban és különbözőségben.

Giddens és különösen Tilly a nacionalizmus kulturális szempontú elemzése során a már korábban meglévő etnikai szolidaritás és különbségek szempontjából megfogalmazott magyarázatokra támaszkodnak. Gellner⁵¹ ezzel szemben olyan kulturális jelenséggént vizsgálja a nacionalizmust, amely nemcsak az államépítés és az ipari társadalom, hanem bizonyos kulturális átalakulások függvénye is; ilyenek például a „magaskultúrák” létrehozása, valamint ezek változó viszonya a populáris vagy népi kultúrákhoz, továbbá a részkultúrák rétegeinek egymásra rakódása a kultúrák közötti kommunikáció feltételezeten kontextusfüggetlen terében. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Gellner számára a nacionalizmus jellegzetesen modern jelenség, és valójában nem a már korábban létezett etnicitás eredménye.

„...a nacionalizmus nem e mitikus, állítólag természetes és eleve adott egységek újjáéledése és megerősödése. Éppen ellenkezőleg, olyan új egységek kikristályosodása, amelyek megfelelnek az új feltételeknek, noha alapanyagként bevallottan a nacionalizmus megjelenése előtti világból származó kulturális, történelmi és egyéb örökséget használják fel.”⁵²

Gellner úgy véli, hogy „a nacionalizmus... hozza létre a nemzeteket, és nem fordítva.”⁵³ Hroch hasonlóképpen érvel, amikor azt mondja, hogy a nacionalizmus a történelmüket kereső kulturális elitok tevékenységéből nőtt ki, és megteremtette a nemzetek identitását anélkül, hogy ezen identitás számára szükségszerűen közvetlen politikai célt jelölt volna ki.⁵⁴ Miután megjelentek, ezek a nacionalista igények rendelkezésre álltak, hogy különböző, az osztályhatárokat tekintettel nem lévő csoportok politikai tartalommal töltsék meg őket.

Az eddigieket összefoglalva: az államközpontú megközelítés a nacionalizmus egyik dimenzióját megvilágítja ugyan, de másokat homályban hagy. Nem segít megérteni, hogy (1) miért késztet a nemzeti identitás olyan szenvedélyeket kiváltani, amilyeneket kivált, továbbá (2) arra ösztönzi az elemzőket, hogy ne vegyék figyelembe az államokkal nem egybeeső etnikai és

51 Gellner, *Nations...*

52 Uo. 49.

53 Uo. 55.

54 Hroch, Miroslav: *The Social Preconditions of National Revivals in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge University Press, 1985.

egyéb identitásokat, vagy hogy valamiképpen a természettől fogva adott-ként kezeljék őket.

Etnicitás és történelem

Sok minden kimarad azokból az elemzésekből, melyek az államokra és a piacokra mint anyagi „alapokra” támaszkodnak a nacionalizmus kulturális „felépítményeinek” magyarázatában. Ez egy korlátozottabb érvényű megközelítés, mint például „a konkrét tapasztalat két fajtájának, a hétköznapi és az államhoz fűződő viszonyoknak” a kiemelése, melyek egyaránt kulcsfontosságúak az állampolgár és a külföldi szembenálló figuráinak megalkotása szempontjából.⁵⁵ Ehhez hasonlóan, több megközelítés is hangsúlyozza egy társadalmi világ (vagy „civil társadalom”) kialakulását, amely eléggé elkülönül az államtól ahhoz, hogy állam és társadalom viszonya a figyelem, sőt a legitimitásról folyó viták középpontjába kerüljön.⁵⁶ Azok az elemzések, amelyek kizárólag az államközpontú szemléletet érvényesítik, szintén hajlamosak arra, hogy alábecsüljék a nacionalizmust megelőző és előkészítő kulturális formákban bekövetkezett nagyszámú változást.⁵⁷ A reformáció például kulcsfontosságú volt, mivel a kereszténység univerzalista fogalmát felcserélte a közös hit helyi és regionális változataival, elősegítette a népi részvételt, elterjesztette az anyanyelven történő diszkurzust és a nyomtatott szövegeket, továbbá meghirdette a nép egyházzal és uralkodókkal szembeni teológiai (a kálvinista irányzatok némelyikében politikai) szuverenitását.⁵⁸

A vallás későbbi depolitizálódása egyszerre volt az államépítés fontos kísérőjelensége és önmagában is jelentős tendencia. Svájcban például a nacionalizmus és a 19. század közepének forradalmi megrázkódtatásainak hatására a régóta fennálló vallási különbségek helyébe a nyelvi megosztottság lépett. Egészen 1848-ig a protestantizmus törvényen kívül állt a katolikus területeken (és fordítva). Ebben a régebbi rendszerben a nyelvválasztás

55 Topalov, C: Patriotismes et citoyennetes, *Geneses*, Nr. 3, 1991. 176.

56 Poggi, 1992; Cohen, J. és Arato, Andrew: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992; Seligman, Adam: *Civil Society*. New York: Free Press, 1992; Keane, John: *Democracy and Civil Society*. London: Verso, 1988. és Calhoun, Craig: *Civil Society and Public Sphere*. *Public Culture*, Nr. 4, 1993.

57 A jelentősebb témákat lásd Kohn, *The Age...*; Hayes, Carlton: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Smith, 1931; Hayes, Carlton: *Essays on Nationalism*. New York: Russel and Crowe, 1966; Meinecke, 1970. és Kedourie, 1960.

58 Kohn, *The Idea...* 4. fejezet.

önként, személyes döntés alapján történt, és vajmi csekély politikai jelentőséggel bírt. A század közepe után mindez megváltozott. A területek ettől kezdve a nyelvi határvonalak alapján különültek el egymástól, a vallás pedig a személyes választás kérdésévé vált, látványosan csökkenő politikai következményekkel.⁵⁹ Legkevesebb, amit állíthatunk, hogy az állam- és gazdaságközpontú megközelítéseknek szükségük van kulturális kiegészítő elemekre, hogy a nacionalizmus különböző alakváltozatait kezelni tudják.

A régebbi modernizációs elméletek általában a helyi közösségek, vallások és az identitás és a biztonság egyéb forrásainak funkcionális pótlékeként tekintettek a nacionalizmusra, miután ezek szükségszerűen szétforgácsolódtak a nagyobb mértékű individualizmus és a modernitásnak köszönhető gyorsuló társadalmi változások hatására.⁶⁰ Az egyes egyének azonosulása a nemzettel (és nem egy törzsszel vagy más részcsoporthal) a modernizációs folyamat funkcionális kívánalma volt.⁶¹ Az ilyesfajta megközelítések jelentős mértékben támaszkodnak a társadalmi változások bináris modelljére, például Durkheim elemzésére a mechanikusból az organikus szolidaritásba történő átmenetről.⁶² Haas hasonlóképp érvel Weberre és Tönniesre támaszkodva:

„A nemzet egy szintetikus *Gemeinschaft* [közösség]. Az eltömegesedéssel jellemezhető modern korban azon igények helyettesítő kielégítését szolgálja, amelyeket korábban a hagyományos, kisléptékű, személyes társadalmi kapcsolatok melegsége elégített ki. Miközben az iparosodás és a társadalmi mobilizáció a társadalmi életet nagyjából valami olyanná alakította át, amit az érdekkalkuláción alapuló *Gesellschaft* [társadalom] fogalmával írhatunk le, a nemzet és a nacionalizmus továbbra is biztosította a közösségként való létezéshez szükséges összetartó erőt.”⁶³

A nacionalizmus kizárólag csupán a racionalizáció folyamatának részeként érdekli Haast.

Ezen elméletek rejtett üzenete az volt, hogy az etnikai autonómia fenntartására irányuló, az állammal szembeni törekvések reakciók és maradiak; a nacionalizmus, amikor az etnicitáshoz hasonlít, akkor rossz, amikor

59 Anderson, *Imagined...* 138.

60 Geertz, Clifford (ed.): *Old Societies and New States: the Quest for Modernity in Asia and Africa*. New York: The Free Press, 1963; Gellner, *Thought and...* Hayes, *Essays...*

61 Apter, D.: *The Politics of Modernization*. University of Chicago Press, 1965.

62 Durkheim, Emile: *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press, 1893.

63 Haas, E. B.: *Beyond the Nation-state: Functionalism and International Organization*. Stanford University Press, 1964. 465.

pedig a modernizáló államhoz kötődik, akkor jó. Mind az állami elitek, mind a modernizációs elméletek képviselői számára az etnikai csoportok a nemzetállamhoz való viszonyukban alárendelt belső és/vagy a határokon átnyúló identitások: zsidók, erdélyiek, tibetiek, ibók. A nemzet és az egyszerű etnikai csoport között az a különbség, hogy az előbbi esetében elismerik az autonóm államhoz vagy legalábbis az államon belüli bizonyos fajta autonómiához való jogot. Ebben a megközelítésben nem számít, hogy a nemzet etnikai csoport-e, amely a történelmi (materiális vagy ideológiai) küzdelemben bizonyította felsőbbrendűségét vagy multietnikus népesség.

Eredetmítoszok

Az eltérő nacionalizmusok különbsége tehát egészen odáig terjed, hogy van, amelyik azt állítja, a valódi és modern nemzet létrehozásával meghaladta az identitás hagyományos formáit, például az etnicitást, és van, amelyik éppenséggel az ősi etnicitásból gyökerező nemzeti identitásra és szuverenitásra hivatkozik. A nacionalizmusról szóló szakirodalomban a két változat paradigmátikus szembeállítására Németország és Franciaország példáján keresztül történik. Mindkét esetben történelmi narratívákat hívtak segítségül a nemzeti mítoszok alátámasztására. A francia narratíva a nemzetet a tagok, a nép általi alapítás modern aktusára vezeti vissza, ez a nép a szó szoros értelmében a radikálisan újat hozó alapításig nem is nevezhető franciának (legalábbis több joggal nem, mint provence-inak, bearninak, protestánsnak vagy katolikusnak). Ez a változat a köztársasági politikai forma nemzetteremtő erejére és az állampolgárság eszméjére helyezi a hangsúlyt.⁶⁴

Németországban a nacionalista történetírás messzebbre nyúl vissza a német etnicitás „naturalizáló” ábrázolása során; Németországnak egy „mindig is létező” etnikai identitásba kell gyökereznie. A német nacionalisták Herder és Fichte óta inkább a nemzethez való tartozás etnikai, semmint „politikai” vagy „állampolgári” kritériumait hangsúlyozzák.⁶⁵ Amikor Renan a nemzetet „mindennapos népszavazásként”⁶⁶ jellemezte, tehát nem egyetemes érvényű kijelentést tett, és definíciót sem adott, csupán különbséget tett a tagok szabad választásának eredményeként létrejövő nemzetek

64 Best: *The Permanent...*

65 Lásd Alter, 1989; Hayes, 1926, 1931; Kedourie, 1960; Kohn, 1962 a nacionalizmus francia és német változatának klasszikus szembeállításáról.

66 Renan, Ernest: What Is a Nation? In Dahbour, Omar and Ishay, Micheline R. (szerk.): *The Nationalism Reader*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1994. 143–155.

(ilyen például Franciaország) és azon nemzetek között, amelyek identitása és kohéziója akaratuktól függetlenül áll tagjaik rendelkezésére. A nacionalista narratívák e különbségei gyakorlati következményekkel is járnak. Mivel a szabad akarat ekkora jelentőséggel bír a francia nacionalizmus narratívájában, Franciaország például kevesebb akadályt gördít az állampolgárságért folyamodó bevándorlók elé, mint Németország.⁶⁷

Retorikai szempontból számos ok készteti a nacionalistákat arra, hogy azt állítsák, nemzetük egyszerűen eleve adott és változhatatlan (vagyis etnikai), és nem pedig újabb keletű történelmi tevékenység, vagy tendenciózus mai igények eredményeként létrejövő konstrukció. Mindenekelőtt ez az állítás „naturalizálja” a nemzeti létet, és úgy tűnik, a kívülállókat arra kárhoztatja, hogy válasszanak a „természetes” emberi identitás elismerése vagy elutasítása, sőt talán még genocidiumának elnézése között.⁶⁸ Még ott is, ahol elismerik, hogy a nemzetnek van egy alapítási mozzanata, hajlamosak úgy beállítani a dolgot, hogy az nem pusztán választás eredményeként jött létre, hanem a történelmi fejlődés hosszú, a nemzet őseit a történelem előtti időkben lokalizáló narratívájának terméke. A nemzetekről és a nacionalizmusról szóló korai tudományos munkák nagy része e retorika keretei között mozgott, és a nemzeti lét „igazi” etnikai alapjait igyekezett fellel-
ni.⁶⁹

Az ellentétes retorika a népfelség elvéhez és a modernista (vagy felvilágosult) hagyományellenességhez kapcsolódik. Az önkéntes történelmi alapítás hangoztatása (például az észak-amerikai és francia narratívában) az egyének felszabadítását emeli ki a jogtalan elnyomás és a hagyomány kritikátlan elfogadása alól. A felszabadító racionalitás e retorikája tehát (noha ellenkező előjellel) ugyanazt az ősi, megkérdőjelezhetetlen örökségre épülő hagyományfelfogást képviseli, mint a naturalizáló primordialitás narratívája. Ez a hagyomány, és ennél fogva az etnicitás nem éppen problémamentes értelmezése.

67 Jóllehet maga a bevándorlás és a letelepedési engedély megszerzése nem könnyebb, Brubaker: *Citizenship...*; Noiriel, G.: *Le Creuset Français*. Paris: Seuil, 1988. és Noiriel, G.: *La Tyrannie du National*. Paris: Calmann-Levy, 1991.

68 E neologizmus a probléma sajátosan modern természetéről árulkodik. L. Anderson, *Imagined...*

69 Lásd Meinecke, 1970, Németországról; Skurnovicz, J.S.: *Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea*. New York: Columbia University Press, 1981, Lengyelországról és Zacek, J.F.: *Nationalism in Czechoslovakia*. In Sugar, P. és Lederer, I.: *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: Washington University Press, 1969, Csehszlovákiáról.

Ideológiaként kétségkívül hatékony dolog azt hirdetni, hogy a nemzet időtlen idők óta létezik, vagy hagyományai az alapító hősöktől kiindulóan sértetlenül adódtak át. Szociológiai szempontból azonban nem a hagyomány tartalmának ősi mivolta a fontos, hanem annak a folyamatnak a hatékonysága, amelynek révén a hagyomány bizonyos hiedelmeket és értelmezéseket magától értetődő, közvetlen tudássá tesz; ez utóbbi képezi más állítások vitatásának és megkérdőjelezésének alapját.⁷⁰ A hangsúly nem pusztán a folyamatosságon, hanem a kultúra reprodukcióján, az átadás folyamán van, ami a „traditio” szó eredeti jelentése.⁷¹ Nem csupán egyszerűen a tartalom reprodukálódik, hanem a „habitus,” a társadalmi cselekvés orientációja is.⁷² Az etnicitás vagy a kulturális hagyományok akkor válnak a nacionalizmus alapjává, amikor hatékonyan végzik el a történelmi emlékezet létrehozását, és ezt „habitusként” vagy „előítéletként”⁷³ vésik be az emberek tudatába, és nem akkor (vagy azért), amikor a történelmi eredetre vonatkozó állításaik pontosak.

Weber ezt az általános nézetet úgy fejezte ki, hogy a hagyományos orientációt a mindig is létező iránti tiszteletként határozta meg,⁷⁴ azt sugallva ezzel, ez az orientáció szükségszerűen el fog tűnni a modernitás és a velejáró szüntelen társadalmi változások hatására. E nézet könnyen megfordítható: amikor a hagyományokról kimutatható, hogy mesterségesen kreáltak és/vagy újabb keletűek, akkor szükségszerűen hamisak. Ez a következtetés adódik abból, ahogyan Hobsbawm és Ranger⁷⁵ vizsgálja a nacionalizmust; érvelésük szerint a nacionalizmus „hagyományai” „kitaláltak,” vagyis valahogyan kevésbé valóságosak és érvényesek. Azonban nem világos, ennek miért kellene így lennie. Úgy tűnik, Hobsbawm és Ranger elfogadják azt a nézetet, amely szerint a hosszú múltra visszatekintő, „primordiális” és „ős-eredeti” hagyomány valamiképpen mégiscsak legitimnek számít, és ebből következően az illegitimitás abból ered, hogy ők bebizonyítják, a különféle

70 Calhoun, Craig: *The Radicalism of Tradition: Community Strength or Venerable Disguise and Borrowed Language?* *American Journal of Sociology*, Nr. 5, 1983. 886–914.

71 Shils, Edward: *Tradition*. Chicago University Press, 1981.

72 Bourdieu, Pierre: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, 1976 és Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice*. Stanford University Press, 1990.

73 Az ítélet előfeltételének gadameri értelmében, Gadamer, Hans Georg: *Truth and Method*. New York: Seabury, 1975. és Gadamer, Hans Georg: *Philosophical Hermeneutics*. Berkeley: University of California Press, 1977.

74 Weber, Max: *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press, 1922.

75 Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983; Hobsbawm, *Nations...*

nacionalista tradíciók új keletű és talán manipulatív szándékú csinálmányok. Ez kétszeresen is tévesnek tűnik.

Először is: minden hagyomány „kreált,” egyik sem igazán őseredeti. Ezt, bár meglehetősen határozatlanul, de még néhány funkcionalista is elismerte, akik a kulturális identitások és hagyományok (konstruált) primordialitását, és „eleve adottságát” hangsúlyozták.⁷⁶ Másodszor: minden hagyomány belső kihívásokkal kénytelen szembesülni, és folyamatos átalakuláson megy keresztül, akár nyílt, akár rejtett formában. A leszármazottak potenciális vezetői státusukkal kapcsolatos vitáikban az eredet és a leszármazáshoz kapcsolódó autoritás eltérő narratíváira hivatkoznak.⁷⁷ Ehhez hasonlóan, ahogy ezt Leach,⁷⁸ valamint Barth⁷⁹ és munkatársai kifejtették, az etnikai identitást olyan társadalmi folyamatok során hozzák létre, tartják fenn és választják hivatkozási alapul, amelyekben különböző szándékok, jelentéskonstrukciók és konfliktusok vannak jelen. Nem csupán a lehetséges, egymással versengő kollektív lojalitások felől fogalmazódnak meg igénybejelentések, hanem arra vonatkozóan is egymással versengő állítások állnak szemben, mi az egyes etnikai vagy egyéb identitások jelentése. A vita semmi esetre sem mindig ássa alá a hagyományos identitásokat. Az etnicitás egy retorikai keret, amelyen belül bizonyos viták folynak; a vitákban való részvétellel ténylegesen újratermelheti az etnikai megértést (módosult vagy változatlan formában). Különbőség van tehát az olyan viták között, amelyek bizonyos etnikai identitáskonstrukciókat kérdőjeleznek meg, és azok között, amelyek az etnikai identitás mint olyan értelmességét vitatják.

Ebben az összefüggésben a nemzeti lét és az alárendelt etnicitás követelményei közötti különbség nem feltétlenül jelentős.⁸⁰ Így a „nacionalizmust” Indiában és Afrikában is az állammal azonosítják, míg a „kommunalizmust” és a „tribalizmust” megosztó „etnikai” identitásnak tekintik. Általában véve elmondható, hogy Nehru és indiai elődei a 19. század elejétől

76 Eisenstadt, *Building...*; Geertz, *Old Societies...*; Gellner, *Thought...*

77 Fortes, M.: *The Web of Kinship among Tallensi of Northern Ghana*. Oxford University Press, 1945. Fortes, M.: *The Dynamics of Clanship among Tallensi of Northern Ghana*. Oxford University Press, 1949; Calhoun, Craig: The authority of ancestors: a sociological reconsideration of Fortes's Tallensi in response to Forts's critics. *Man*, Nr. 2, 1980. 304–19.

78 Leach, Edmund: *Political Systems of Highland Burma*. Boston: Beacon, 1954.

79 Barth, Frederik (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969.

80 Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press, 1985; Kellas, James G.: *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. London: Macmillan, 1991.

sokkal sikeresebbek voltak a nemzeti identitás közös érzésének és tudatának megidézésében, követelésében és/vagy megteremtésében, mint afrikai társaik nagy része. Ez részben a gyarmatosítás előtti „India” és a különböző afrikai gyarmatállamok eltérő integráltsága miatt alakult így. Bizonyos mértékben azonban India is gyarmati kreáció volt, s a nemzeti egység igénye a brit gyarmatosítással összefüggésben született meg (meglehet, hogy valójában a brit gyarmatosítás időtartama és intenzitása ugyanolyan fontos tényező, mint a gyarmatosítás előtti időszak története). Népszerű történelmi munkájában, az „India felfedezésében” Nehru történelmi dimenziót adott a nacionalista narratívának, amelynek másik lényeges pillére a britek ellen folytatott „modernebb” küzdelem volt.⁸¹ Az indiai nacionalisták tehát egyaránt megpróbálták magukévá tenni a felszabadítás racionalista retorikáját és a távoli múltban gyökerező etnikai történelem, hagyomány majdnem egészen a primordialitásig menő igényét. Ebben a tekintetben nagyon hasonlítanak számos anti- és posztkolonialista nacionalizmusra. Amíg a britek kormányozták Indiát, az etnikai alapú nemzettudat megerősítésének programját segítette az e tekintetben nyilvánvalóan kulcsfontosságú szerepet játszó gyarmatosító „idegenek” kontrasztja. A britek távozása azonban megváltoztatta a kongresszusi nacionalizmus jelentését, mivel az már nem a hivatalos politikán kívül maradók és az idegen hatalommal szemben állók, hanem az indiai állam programja lett. Ennek egyik következménye többek között az lett, hogy a retorikai tér megnyílt a „kommunális” és az egyéb részigények előtt is, amelyekkel korábban sokkal inkább vonakodva hozakodtak elő.⁸² A „primordialitás” és a „puszta kitalálás” két szélső pontja között tág tér nyílik a historicitás különböző fajtái számára, amelyen belül a nemzeti és egyéb hagyományok valódi hatást képesek gyakorolni.

Nyelv és történelem

Az etnicitás nacionalizmussá fejlődése részben annak a kérdése, hogyan alakulnak át a mindennapi élet kulturális hagyományai specifikusabb történelmi igényekké és állításokká. Gellner szerint ezt az átalakulást részben az írott „magaskultúra” teszi lehetővé, és ez a személyes kapcsolatok mindennapi kultúrájára gyakorolt hatásának kiterjesztése. Anderson részletesebben elemzi ezt a kérdést, és szisztematikusabban vizsgálja az újságok és a

81 Nehru, J.: *The Discovery of India*. Oxford University Press, 1949.

82 Freitag, S. B.: *Collective Action and Community: Public Arenas and the Emergence of Communalism in North India*. Berkeley: University of California Press, 1989; Chatterjee, *Nationalist Thought...*

regények „nyomdai kapitalizmusának” szerepét; az előbbiek nemcsak a történelemalkotásba kapcsolódtak be, hanem az egyes olvasók képzeletében megalkották a nemzetet is mint egymáshoz hasonló olvasók közösségét. Ez nem csupán a hagyomány tartalmára igaz, ugyanis a „tudományos igényű” történelemírás és a nemzeti mítosz együttesen átveszik a folklór helyét, hanem magára a médiumra is. Nemcsak az írásbeliség, hanem a nyomtatástól az elektronikus sugárzásig terjedő, nagy tereket áthidalni képes kommunikációs technológiák is fontos szerepet játszhatnak a szétszórta élő csoportok összekötésében és a közvetlen személyes tapasztalaton, illetve a szóbeli hagyományon túllépő népi emlékezet lehetőségének megteremtésében.⁸³ Azonban sehol nem tárul elénk olyan egyértelműen e kérdés, mint a nyelv historizáló megközelítésében a korai modern korszakban. Ez a társadalmi élet hétköznapi kultúrájának részét képező eszköz egyik aspektusát a nemzetként való létre benyújtott történelmi/etnikai igény részeként alkotja újra.

Különösen Németországban, Herder és Fichte fellépésétől kezdve a nyelv központi szerepet kapott. Így Fichte a német nyelv „eredetiségének” és a német karakter „igazán elsődleges” természetének hangsúlyozásával történelem feletti státust igényelt a német nemzet számára.⁸⁴ A történelem által formált nemzeti karakterek szerint alsóbbrendűek az igazi metafizikai nemzeti szellemeknél, amelyek valami sokkal inkább elsődlegesre épülnek, mint a közös történelmi tapasztalat. Ez nem azt jelenti, hogy Fichte és a hozzá hasonlóan gondolkodók kizárólag a múltban keresték a dicsőséget. Éppen ellenkezőleg, azt várták, hogy a múlttal számos tekintetben radikális szakítás megy végbe, és a Fichte által új történelemnek nevezett korban eljön majd a nemzeti önmegvalósítás ideje. A régi történelem nem volt eléggé önálló, mert nem a történelmi aktorként tekintett nemzet öntudatos tevékenységének az eredménye volt. A német nacionalista historiográfia itt a francia forradalom hatását tükrözi. A nacionalizmus retorikájában jellegzetes módon megjelent az ébredés metaforája. Ez az etnikaiak mellett politikai igényeket is jelentett. A nacionalisták számára azzal, hogy nemzetüket elhelyezték a történelemben, lehetővé vált, hogy vindikálják maguknak az alkotás heroizmusát, és azt a presztízszt, ami a felvilágosodás óta számos

83 Deutsch, Karl W.: *Nationalism and Social Communication*. New York: MIT Press, 1953. Deutsch, Karl W.: *Nationalism and Its Alternatives*. New York: Knopf, 1969; Calhoun, Craig: The infrastructure of modernity: indirect relationships, information technology, and social integration. In Smelser, N. és Haferkamp, H. (szerk.): *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1992.

84 Fichte, J. G.: *Addresses to the German Nation*. New York: Harper, 1968, [eredetileg 1806–1807]; Meinecke, *Cosmopolitanism...* 92.

helyen a valami új létrehozásához kapcsolódik – csakúgy mint az önmagát „első új nemzetként” hirdető Egyesült Államok esetében.⁸⁵

A nacionalizmus meglehetősen összetett viszonyban áll a történelemmel. Egyfelől a nemzetről szóló történelmi beszámolók megalkotása rendkívül fontos szerepet játszhat.⁸⁶ A modern történettudományt valóban elég erőteljesen formálta a nemzeti történelem megalkotásának hagyománya, mely a kollektív identitás tudatát volt hivatott az olvasók és a diákok felé közvetíteni. A nacionalisták ugyanakkor arra is hajlamosak voltak, hogy whig történelemváltozatokat, „hogyan lettünk azzá, akik most vagyunk” típusú beszámolókat gyártsanak. Ernst Renan 1882-ben napvilágot látott nevezetes sorai szerint:

„A felejtés – odáig merészkednék, hogy történelmi hibának nevezem – kulcsfontosságú tényező a nemzet létrehozásában, ezért van az, hogy a haladás gyakran a nemzeti létet (annak elvét) veszélyeztetőként jelenik meg a történelmi tárgyú tanulmányokban. Valóban, a történelmi kutatás azokra az erőszakos tettekre is fényt derít, amelyek minden politikai formáció megszületésénél elfordultak, még azoknál is, melyek a következmények tekintetében összességében jótékonyaknak mondhatók. Az egység megteremtése mindig brutális eszközök segítségével történik.”⁸⁷

Azon túl, hogy a nemzet meghatározása viták és küzdelmek tárgya, e viták és küzdelmek gyümölcsei, sőt még az őket kísérő erőszak is, kikerülhetetlenül részünké váltak. Minden polgári racionalizmusa ellenére Franciaország sem maradt érintetlen az etnikai nacionalizmus csábításától. A Dreyfus elleni támadások zöme a haza (la patrie) etnikai koncepcióján alapult; Maurras az igazi, zsidók, protestánsok, szabadkőművesek és más idegenek nélküli Franciaország meghatározására törekedett.⁸⁸ Ezen örökség néhány vonatkozása még ma is jelentős tényező a bevándorlásról folyó vitákban.⁸⁹ Greenfeld egészen odáig megy, hogy a francia nacionalizmust

85 Upset, S. M: *The First New Nation*. New York: Doubleday, 1960.

86 És ez aligha német vagy nyugati sajátosság, lásd például Nehru, 1949; Gandhi, M. K.: *Hind Swaraj*. In Iyer, R. (szerk.): *The Moral and Political Writings of Mahatma Gandhi*. Oxford: Clarendon, 1939. és Gandhi, MK.: *Political and National Life and Affairs*. Ahmedabad: Navajivan, 1967; valamint ehhez kapcsolódóan Chatterjee, *Nationalist Thought...*

87 Renan, 11.

88 Sutton, M.: *Nationalism, Positivism and Catholicism: The Politics of Charles Maurras and French Catholics, 1890-1914*. Cambridge University Press, 1982.

89 Todorov, I.: *Nous et les autres*. Paris: Seuil, 1990; Noiriel, *Le Creuset...*

„kollektivista-autoritáriusként” és *ressentiment*-en alapulóként a keleti típus-hoz sorolja (szemben az „individualista-libertáriánus” angol változattal). Franciaország heves és irracionális anglofóbiája⁹⁰ része Greenfeld bizonyítékainak.

A 19. és 20. századi nacionalizmusokat különösen erősen foglalkoztatta a történelem, talán mert nagy részük olyan, a nemzeti létezésre támasztott igényeket fogalmaz meg, amelyek nagyon is fontos vonatkozásokban problematikusak, vagy a már fennálló államok által megkérdőjelezettek. Gandhi hindu nacionalista ellenlábasa, Savarkar úgy érezte, le kell szögeznie, hogy „a hinduk mint nép sokkal inkább különböznek más népektől, mint amennyire eltérnek egymástól. Azok a feltételek, amelyek a közös ország, faj, vallás és nyelv alapján feljogosítanak egy népet a nemzetté válásra, olyannyira teljesülnek a hinduk esetében, hogy ők még több joggal követelhetik ezt.”⁹¹ Több indiai nacionalista történésznek is kettős kihívással kellett szembenéznie történelmeik írásakor.⁹² Először is a brit véleménnyel szemben, mely szerint az idegen rádzsa nélkül a rivális népek (vagy „közösségek”) életét széthúzás és békétlenség fenyegette volna, azt kívánták bebizonyítani, hogy India egységes ország. Másodszor, annak igazolására törekedtek, hogy ez az ország lényegében hindu és nem muzulmán (tehát „belsőleg” hozták létre, és nem a korábbi birodalmi inváziók terméke). Az indiai értelmiség a 19. századtól kezdve gyakran legalább annyira kozmopolita volt, mint az európai (és minden bizonnyal legalább annyira többnyelvű is). Ez azonban sokkal több problémát jelentett a gyarmati uralom kontextusában, mint a felvilágosodás Európájában. Számos indiai nacionalista (köztük Nehru is) angolul írt, és sokkal könnyebben használta ezt a nyelvet, mint bármely másik „indiait”. A nacionalisták valójában elősegítették, hogy az angol indiai nyelvvé váljon. Ez viszont feszültséget teremtett a gyarmatosítók angol nyelve és az angol mint a szubkontinens nyelvi megosztottságán felülemelkedő, s így az egységes nemzet létrejöttét előmozdító lingua franca között. Sőt, azzal egy időben, hogy az angolt néhány nacionalista indiai nyelvvé tette, mások a modern indiai nyelvek, például a bengáli vagy a marathi újjáélesztésén fáradoztak. Ahogy Katalóniában, Magyarországon és Kínában is, a nacionalizmus máshol is a modern anyanyelvi irodalom megteremtését eredményezte. Ez többek között azzal járt, hogy megpróbálták eltüntetni a különbséget az irodalom és az értelmiség, illetve az átlagem-

90 Greenfeld, *Nationalism...* 183.

91 Savarkar, S.: *Wangmaya*. Poona: Prantik Hindusabha, 1937. 284.

92 Chatterjee, *The Nation...*

berek nyelve között, mivel a korábban éppen nyelvük miatt elkülönülő csoportokat most a nemzeti nyelv révén kívánták egyesíteni.

A német romantikusok számára a nyelv a nemzeti lét alapvető feltétele volt.⁹³ A nyelvet mindenekelőtt a folyamatosság szempontjából értelmezték, mert „kevés olyan mély történelmi gyökerekkel bíró dolgot találunk, melynél, mint a nyelvek esetében, az eredet időpontjának meghatározása sosem lesz lehetséges.”⁹⁴ A nyelv gyakran kulcsfontosságú szerepet játszik a nacionalizmus etnikai (vagy „naturalizáló”) változataiban, mivel a nemzet tagjai által az elődök nyelveként közösen birtokolt ősi nyelv a politikai viszonyoktól függetlenül s ezeket megelőzően is (ideértve a szétforgácsolódást és az idegen hatalmat is) az igazi nemzeti lét biztosítékának tűnik. Sokszor előfordul azonban, hogy a nacionalista mozgalmak nyelve nem a feltételezett nemzet tagjainak ősi nyelve, tehát nem mindannyiuk első nyelve, hanem inkább az őket egyesítő második nyelv. Ez lehet az elit nyelve, melyet az arisztokráciák és/vagy a burzsoázia közösen birtokol, vagy a gyarmatosító hatalom nyelve. A közös nyelv nem a nemzeti lét „alapvető feltétele”, hanem a nemzet elképzelésének, s ezáltal létrehozásának az eszköze.⁹⁵

A nacionalizmusról szóló beszámolókbán a nyelv legalább háromféle szerepben tűnik fel. Először is: központi jelentőségre tesz abban az állításban, hogy a nemzeti lét az etnicitásban gyökerezik. Ez a nyelvek jellegzetességének és történelmi mélységének bemutatására tett próbálkozásokat eredményez. Másodszor: a közös nyelv, függetlenül attól, ősi-e vagy különálló-e, feltétele (vagy legalább is előmozdítója) a meghirdetett nemzeti közösségnek. Ahogy Anderson hangsúlyozza, Észak- és Dél-Amerika úttörő nacionalizmusai a gyarmatosítók nyelvén, spanyolul és angolul szólaltak meg. Harmadszor: a nyelvi eltérés elleni fellépés a legfontosabb módszere annak, ahogyan a hatalmon lévő nacionalisták megpróbálják megfeleltetni a nemzetet az államnak. Franciaország legtöbb lakója a 19. század végéig nem beszélt franciául; ez csak az oly gyakran sérelmezett egységes oktatási rendszer bevezetése után következett be.⁹⁶

Az orosz nyelv elterjesztésének programja még a cári időkben vette kezdetét, majd a forradalom okozta rövid szünet után a kommunista rendszerben is folytatódott. A harmadik eset világosan mutatja az államépítés hatását, és a Tillyéhez hasonló (lásd fentebb) államközpontú elmélet érvényes-

93 Kedourie, *Nationalism*, 62–73.

94 Anderson, *Imagined...* 196.

95 Anderson, *Imagined...*

96 Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, 1976.

ségét igazolja. Ez az elmélet azonban vajmi kevés segítséggel szolgál az első két pont megértéséhez, sőt annak elmagyarázásához, miért is kell egyáltalán a nyelvvel foglalkozni. A kérdésre adott válasz egyrészt az előzetes etnicitás, illetve az alapítás történelmi momentumai és politikai formái közötti kapcsolatot érinti, másrészt pedig azt, hogyan képzelik el az emberek a nemzetet, és hogyan tett szert az identitás e sajátos fajtája ekkora jelentőségre a modern világban.

Etnikai folytonosságok

Általában véve kijelenthető, hogy a nacionalizmus jelenségének legkiemelkedőbb 20. századi elemzői szerint a nacionalizmus nem magyarázható az előzetes etnicitással. Kohn⁹⁷ és Seton-Watson⁹⁸ a modern politika, és különösen a szuverenitás elvének rendkívüli jelentőségét hangsúlyozták. Hayes szerint a nacionalizmust egyfajta vallásnak kell tekintenünk.⁹⁹ Kedourie a német romantikus álláspont tarthatatlanságának bemutatásával tépázta meg a nacionalizmus nimbuszát.¹⁰⁰ Gellner azokra az esetekre hívta fel a figyelmet, ahol a nacionalizmus nem járt sikerrel vagy hiányzik: olyan etnikai csoportok is léteznek, amelyek alig, vagy egyáltalán nem törekedtek arra, hogy a modern értelemben vett nemzetekké váljanak. Ebből az következik, ha volt is szerepe az etnicitásnak, kimerítő és elégséges magyarázatként semmiképpen sem fogadható el (bár valószínűleg a 19. századi német romantikusok erre egyszerűen azt válaszolták volna, hogy vannak erős, és vannak gyenge történelmi nemzetek; ez utóbbiak sorsa az, hogy eltűnjenek a történelem színpadáról). Hobsbawm¹⁰¹ nagyjából egyfajta másodrendű politikai mozgalomként kezeli a nacionalizmust, amely hamis tudatra épül, és amelynek kialakulásában szerepe van az etnicitásnak, de teljesen megmagyarázni nem tudja, mert a gyökerek nem a kultúrában, hanem a gazdaságban találhatók.

Anthony Smith a fentiekkel ellentétben azt próbálta meg bemutatni, hogy a nacionalizmus erősebben kapcsolódik a premodern etnicitáshoz, mint azt sokan gondolják.¹⁰² Elismeri, hogy a nemzeteket nem tekinthetjük természetes képződménynek vagy primordiálisnak, vagyis kezdetlől fogva

97 Kohn, *The Idea...*

98 Seton-Watson, *Nations...*

99 Hayes, *Nationalism...*; Hayes, *Essays...*

100 Kedourie, *Nationalism*.

101 Hobsbawm, *Nations...*, Hobsbawm és Ranger, *The Invention...*

102 Smith, *Theories...*, *The Ethnic Origins...*, *National Identity*.

létezőnek, de mindemellett úgy véli, hogy a viszonylag ősi történelemben és a továbbélő etnikai tudatban gyökereznek. Smith elfogadja, hogy a nacionalizmus mint ideológia és mint mozgalom csak a 18. század végén jelent meg, de véleménye szerint a „nemzetek etnikai eredete” sokkal messzebbre nyúlik vissza. Smith az etnikumokat, az etnikai csoportokat helyezi előtérbe a maguk mítoszaival és szimbólumaival, és megmutatja, hogy ezek a modern és premodern időkben egyaránt léteztek, méghozzá történelmi folytonosságukat alapvetően megőrizve. Smith úgy véli, mivel a mítoszokat, szimbólumokat, emlékeket és értékeket a csak nagyon lassan változó tárgyi és tevékenységi formák, műfajok közvetítik, az etnikum, etnikai csoport, miután kialakult, „normális” körülmények között általában kivételesen tartósnak bizonyul, több generáción, sőt évszázadon keresztül fennmarad, és mintegy „alaplínia” képez, amelyen belül az összes társadalmi és kulturális folyamat kibontakozhat, és amelyre ugyanakkor különböző körülmények és a hatások gyakorolhatnak befolyást.”¹⁰³ Ez képezi mind az egyes nemzetek, mind a nemzeteszme alapját.

Smith szerint a modern nacionalizmus eredete az arisztokratikus etnikumok, etnikai csoportok sikeres bürokratizációjában rejlik; ezek csak a nyugati világban voltak képesek igazi nemzetekké válni.¹⁰⁴ Nyugaton a területek központosítást és konszolidációt növekvő kulturális egységesülés kísért. „Az állam oszthatatlansága a kultúra egységesülését és az állampolgárok homogenitását vonta maga után.”¹⁰⁵ „Nem volna túlzás azt állítani, hogy az, ami a nemzetet az etnikumtól megkülönbözteti, az bizonyos értelemben nem más, mint a nyugati jelleg és minőség. Territorialitás, állampolgári jogok, törvénykönyvek, sőt politikai kultúra: ezek a nyugati társadalmak jellemzői. Ugyancsak idetartozik a társadalmi mobilitás megvalósulása a munkamegosztás egységes rendszerében.”¹⁰⁶ Az a készlet azonban, hogy az etnikum a politika színpadára lépjen, már túlmutat a nyugati világ határain, és láthatóan egyetemes jelenség a 20. században. „Hogy fennmaradjon, az etnikumnak a nemzeti lét bizonyos kellékeivel kell felruháznia magát, és át kell vennie az állampolgári modellt.”¹⁰⁷ Az osztályhatárokon átívelő jelleg és közös politikai célok érdekében történő, osztályokon átívelő mobilizáció lényegi elem.¹⁰⁸ És megfordítva tekintve a dolgot: az etnicitásban gyökerező

103 Smith, *The Ethnic Origins...* 16.

104 Uo. 109.

105 Uo. 134.

106 Uo. 144.

107 Uo. 157.

108 Uo. 166.

nemzetek hosszú távú folyamatok, amelyek újra és újra rekonstrukción mennek keresztül; és ha fenn akarnak maradni, etnikai magra, hazára, hősökre, aranykorra van szükségük. A kis méretű, partikularista és kvázi-vallásos víziókból táplálkozó, elszakadásra törekvő nemzetek képezik a mai kor legelterjedtebb új nacionalista projektjeit.¹⁰⁹ Smith szerint (aki ezt még az 1989 és 1992 közötti kelet-európai, szovjet és afrikai események előtt fejtette ki) ezt a sok új kis nemzet létrehozása felé mutató tendenciát a létező nemzetállami keretek kordában tartják.¹¹⁰ Összegezve: „a modern nemzetek és a nacionalizmus csupán kiterjesztették és elmélyítették a korábbi etnikai fogalmak és struktúrák jelentését és kiterjedését. A nacionalizmus természetesen bizonyos mértékben univerzalizálta ezeket a struktúrákat és eszményeket, de a modern »állampolgári« nemzeteknek a gyakorlatban nem sikerült túllépniük az etnicitáson vagy az etnikai alapú szemléleten.”¹¹¹

Smith nem azt állítja, hogy az etnicitás inkább természetileg adott, és nem társadalmi konstrukció lenne. Mindössze azt mondja, hogy az etnicitás nagyon lassan képes változni. Szintén elismeri, hogy a premodern etnikai határok nem voltak egyértelműen rögzítettek, ugyanakkor azt állítja, hogy mégis képesek voltak fenntartani az integritás egy adott szintjét. Smith mindenekelőtt azt a véleményt képviseli, hogy lehetőség van a „nemzetek genealógiájának” visszakövetésére, melynek során mind kulturális, mind társadalmi strukturális változókat vezethetünk be, hogy meghatározzuk, mely etnikumok válnak nemzetté. Úgy véli, ezekben a genealógiákban a legfontosabb mozzanat az etnikum tagjainak állampolgárrá válása. Ez a csoporttagság jellegének kulturális átalakulása: az osztálykülönbségek ellenére a tagok horizontális összekapcsolódása válik hangsúlyossá, ami a lehetséges politikai mozgósítás alapját képezi.¹¹²

Smith az etnikai csoportképződés folytonosságát és a kulturális hasonlóság ezeket meghatározó viszonyait hangsúlyozza. Ezzel szemben Brass¹¹³ a manipuláció vagy legalábbis az ismétlődő invokáció termékeként mutatja be az etnicitást. Az etnikai csoportok „az elitek kreációi, akik a képviselni kívánt csoportok kultúrájának anyagából merítve eltorzítják és néha manipulálják azt, hogy biztosítsák saját jólétüket és fennmaradásukat, illetve po-

109 Uo. 212–213.

110 Uo. 218, 221.

111 Uo. 216.

112 Uo. 166.

113 Brass, Paul: *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Delhi: Sage Publications, 1991. 8.

litikai és gazdasági előnyöket szerezzenek szűkebb csoportjuk és önmaguk számára”.

Képzelt közösségek és kategorikus identitások

Nagy a kísértés, hogy a nemzeti identitást az etnikai vagy kulturális hasonlóság átalakulásaként értelmezzük, amelyet az államépítés hozott magával. Nyilvánvalóan az etnikai csoport és a nemzet között az az alapvető különbség, hogy míg az utóbbit természeténél fogva politikai közösségnek, a szuverenitás forrásának tekintik, addig ez az előbbi esetében nem központi jelentőségű. Ugyanakkor számos tényező utal arra, hogy ezzel a problémát még korántsem oldottuk meg. Először is: a nacionalizmusok nem pontosan a konszolidált államok megteremtésére irányuló erőfeszítések sikerességének megfelelően változnak. Ahogyan erre Gellner rámutat, sokkal több nyelv, illetve etnikai vagy kulturális csoport van, mint ahány nacionalista mozgalom vagy állam. Ennek nemcsak az az oka, hogy néhányan vesztiesen kerültek ki a nemzeti identitásért vagy az autonómiáért folytatott küzdelemből.

„Minden hatékony nacionalizmusra n számú potenciális nacionalizmus jut, olyan csoportok formájában, melyeket az agrárvilágból örökölt közös kultúra vagy valamilyen más kötelék határoz meg, ...esetükben ugyan megvan a remény arra vonatkozóan, hogy egyszer majd homogén ipari közösséggé válnak, azonban nem sokat tesznek ennek érdekében, nem aktiválják a bennük szunnyadó potenciális nacionalizmust, erre még csak kísérletet sem tesznek.”¹¹⁴

A nacionalizmus ezen túlmenően nem csupán az etnikai hasonlóság állítása, hanem annak követelése is, hogy bizonyos hasonlóságok a politikai közösség meghatározásának számítsanak. A nacionalizmusnak ezért olyan jellegű határookra van szüksége, amelyekre a premodern etnicitásnak nem volt. A nacionalizmus belső homogenitást követel meg a feltételezett nemzet minden részében, és nem elégszik meg a kulturális változatok fokozatosságával, valamint nem teszi lehetővé a szubkulturális különbségek zárványainak fenntartását sem. A nacionalisták egyik legáltalánosabb és talán legjellegzetesebb igénye az, hogy a nemzeti identitás felülírja az egyéb, egyéni vagy csoportidentitásokat (a nem, család, etnikum), és az egyéneket közvetlenül a nemzet egészéhez kapcsolja. Ez éles ellentétben áll azzal, aho-

114 Gellner, *Nations...* 45.

gyan a legtöbb etnikai identitás a családtagságból, a rokonsági viszonyokból és a köztes csoportokban való részvételből eredően kialakul.

Röviden összefoglalva: a nacionalizmust a csoportidentitás és csoporttagság jellegzetesen új formája jellemzi. A nacionalizmus a nagy léptékű kollektívumokhoz való tartozás új retorikája. Ez a kollektív képzelet új formáitól, valamint azoktól a kommunikációs képességektől és társadalom szervezeti feltételektől függ, amelyek segítik az identitástudat kialakulását a távoli és ismeretlen egyénekből álló nagyobb népeiségeken belül. Ez döntően függ továbbá az egyéni egyenértékűségekre vonatkozó modern elképzelésektől.

Individualizmus

Az emberek csaknem mindenfajta premodern társadalomszervezeti formában elsősorban a leszármazás, rokonság, kor, nem stb. alapján előírt státusok betöltése révén váltak a politikai közösségek és a különböző társadalmi csoportok tagjaivá. A nagyobb csoportokban, például a nemzetségekben, klánokban való részvétel kisebb leszármazási közösségeken alapult, és közvetlenül azokból nőtt ki, valamint meghatározott személyközi kapcsolatokból – például az apa–fiú viszonyból.¹¹⁵ Ez, az egyébként óriási különbségek ellenére, egyaránt igaz a viszonylag kisméretű afrikai társadalmakra és az olyan elképesztően nagy politikai közösségekre is, mint például a kínai birodalom. Az individuális én modern fogalmának megjelenésével mindez megváltozott. A személyes identitás egyre inkább az önmagába zárt egyén attribútumainak készleteként jelent meg; ezt az egyént Taylor¹¹⁶ Locke írásaiban „pontoszerű énként” jellemezte. „Annak a szerepnek az alternatívája, amit valakinek a fiaként, testvéreként vagy feleségeként játszott el valaki” – ahogyan ezt Schwartz¹¹⁷ az alapjában véve nacionalista kínai Új Kultúra mozgalom vezető személyiségeivel kapcsolatban kifejtette – „az volt, hogy az illető individualitástudata pozitív értelmet nyert. Ez a gondolkodás általánossá tette a társadalmi csoportok egyenértékű személyek összességéként (mint az osztály ideájában és a liberális individualizmusban), és nem az emberek közötti kapcsolatok hálózataként vagy pozíciók hierarchiájaként

115 Fortes, *The Dynamics...*; Calhoun, *The authority...*

116 Taylor, Charles: *The Sources of the Self*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989.

117 Schwartz, V.: *The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919*. Berkeley: University of California Press, 1986. 112.

való felfogását.”¹¹⁸ A modern nemzeteszme, bár a leszármazáshoz fűződő elképzelésekben gyökerezik, szinte mindig egyenértékű személyek kategóriájaként jelenik meg.

Ehhez hasonló, az inkább a rokonsági viszonyokból kiinduló gyökerek ellenére, az „etnicitás” kifejezés meghatározó mai használata. Ez többek között jól látszik abból, ahogyan a népszámlálásokat eltervezik és levezénylik, kvantifikálva az etnikai, faji és nemzeti kategóriákhoz tartozókat.¹¹⁹ Továbbá abból is kiviláglik, ahogyan a nyugati társadalomtudósok bizonyos esetekben olyan kifejezéseket hiposztazálnak, mint a kaszt, a leszármazási csoport vagy korporáció.¹²⁰ A legalább részben a rokoni kapcsolatokra utaló kifejezéseket úgy értelmezik át, mintha azok egyszerűen egyenrangú egyének csoportjaira vonatkoznának. Ekeh hasonlóképpen arra a tendenciára hívta fel a figyelmet, hogy a szociálintropológiában és az Afrika-kutatásban a törzs kifejezést egyre inkább az „etnikai csoport” váltja fel.¹²¹ Azonban ez azt jelenti, hogy egy kategóriafogalmat – a közös etnicitás jégeit magukon viselő egyének együttesét – vezetik be egy, a rokoni kapcsolatokra utaló kifejezés helyébe. Míg a törzs fogalma a rokonsági-nemzetségi viszonyok szerepét helyezte előtérbe (ezek Ekeh szerint különösen fontosak az afrikai államok gyengesége miatt; ezen államok szempontjából képezi a „tribalizmus” kritika tárgyát), ott az „etnikai csoport” kifejezés azt sugallja, hogy a rokoni-nemzetségi kapcsolatok részletekbe menő, mély elemzése többé-kevésbé irreleváns.

Ez részben egyfajta válasznak tekinthető arra, hogy az etnikai identitás jellege körül továbbra is viták zajlanak; ez a válasz megkísérel eltávolodni az etnicitás szubsztantív, a csoporttagok „igazi,” közös leszármazása alapján történő meghatározási módjától. Weber¹²² úgy határozta meg az etnikai csoportot, mint amelynek tagjai „a megjelenés vagy a szokások, esetleg mindkettő hasonlósága alapján, vagy a gyarmatosításról és a migrációról őrzött emlékek miatt fenntartják a közös leszármazásra vonatkozó szubjektív meggyőződésüket”. Barth¹²³ egy lépéssel továbbvitte ezt a logikát, és a

118 Dumont, Louis: *Essays on Individualism*. University of Chicago Press, 1982.

119 Anderson, *Imagined...* 168.

120 Lásd Kapferer, B.: *Legends of People, Myths of State: Violence, Intolerance, and Political Culture in Sri Lanka and Australia*. Washington: Smithsonian Institute, 1988. 7. fejezet.

121 Ekeh, P. P.: Social anthropology and two contrasting uses of tribalism in Africa. *Comparative Studies in Social History*, Nr. 4, 1990. 660–700.

122 Weber, *Economy...* 38.

123 Barth, *Ethnic...* 1969.

közös leszármazásban való szubjektív meggyőződést elhagyva egyszerűen csak az elfogadott csoporthatárok meglétéről beszélt. A kategórialogika győzelme ezzel válik teljessé: az etnikai csoport egyszerűen egyének körülhatárolt halmazát jelenti, amelyet nem jellemez szükségszerűen a belső viszonyok bármiféle szabályszerű strukturáltsága, még kevésbé a rokoni-nemzeti kapcsolatoké vagy a leszármazásé. Amennyiben az etnikai csoportokat e tisztán kategorikus módon kezelik – és ez manapság a hétköznapi beszélgetésekre és a tudományos tanulmányokra egyaránt jellemző – akkor sokkal inkább a hasonlóságok és nem az egymás közötti viszonyok határozzák meg a tagok egymással való kapcsolatát. Ez tovább erősíti a konformitás irányában ható nyomást.

A nemzeti identitások kategorikus természete erősen kötődik a tisztaságra és a nemzethez tartozás „helyes” módjának előírására vonatkozó elképzelésekhez. Az államhatalomhoz kapcsolódó nacionalizmusok gyakran elnyomó jellegűek, és nemcsak az „idegen” nemzetek tagjaival vagy az etnikai kisebbségekkel (a zsidók európai helyzetét hozhatjuk fel példaként), hanem saját nemzetük tagjaival szemben is. Így az európai nacionalizmusokat általában erősen befolyásolta a tiszteletreméltóság középosztályi ideája, különösen a szexualitás területén.¹²⁴ A nemzeti identitás ezzel erotikus tartalommal telítődött, és ugyanolyan határozott tiltásokat fogalmazott meg a deviáns szexualitásra, mint a deviáns etnicitásra vonatkozóan. A nacionalizmus számos vonatkozásban jellegzetesen olyan ideológia volt, amely a nemek szerint különböző megoldásokat kínált.¹²⁵ A családot a nemzet időbeli folytonosságának forrásaként tekintő nacionalista ideológusok a férfiakra a jövő mártírjaiként, a nőkre pedig mint anyákra tekintettek. Ettől eltekintve azonban a nacionalisták nem néztek jó szemmel a női mozgalmakra, mert a férfi érdekek és látásmód dominanciájának elfogadása az általánosan elfogadott, monolitikus nemzetszemlélet folytonosságának fenntartását jelentette, míg a nők bátorítása arra, hogy fejezzék ki sajátos érdekeiket és nézeteiket, ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a nem a személyes identitás alapjaként autonóm státussal bír, ami a nemzeti létre vonatkozó, férfidominanciát tükröző bevett nézetek háttere előtt sem válik jelentéktelenné.

Az individualizmus másféleképpen is hat a nemzetről alkotott elképzelésekre. A nemzeteket általánosan logikai ekvivalenciáknak tekintik, még hozzá úgy, mintha individuumok lennének. A liberális politikaelmélethez hasonlóan, mely egyenértékű individuumnak tekinti a gazdag férfit és a sze-

124 Mosse, G. L.: *Nationalism and Sexuality*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

125 Eley, *Reshaping...*

gény nőt, a munkáltatót és az alkalmazottat, a nemzetközi kapcsolatok liberális elmélete is formálisan egyenértékűnek tartja az olyan nemzeteket, mint San Marino és Szingapúr Kínával és Németországgal.¹²⁶ Az individuumokként tekintett nemzeteket a történelmi időben megjelenő egységes szubjektumokként is felfoghatjuk. Fichte szavaival: „a nemzetek különböző tehetségekkel és ezek kiaknázási képességeivel megáldott egyéniségek.”¹²⁷ A nemzetek nemcsak cselekvőként, hanem igazságtalanságok elszenvedőiként is megjelenhetnek; Lengyelországot, különösen 1848 után, „mártírnemzetnek” tekintették;¹²⁸ az orosz nacionalizmust pedig az állandó *ressentiment* jellemezte és mozgatta.¹²⁹ Marx kortársa, Friedrich List kijelentette, hogy a nemzetek örök időkre szóló egységet képeznek térben és időben.¹³⁰ Ugyanakkor ez nem zárta ki azt a feltevést, hogy a nemzetek bizonyos értelemben képesek önmaguk megcsinálására, egy magasabb fokú individualitás kialakítására a heterogén összetevőkből.

Anderson az individualitás épp e vonatkozását tartja kulcsfontosságúnak a nemzet modern értelmezésében: „A homogén, üres időn keresztül mozgó szociológiai organizmus gondolata pontos megfelelője a nemzet eszméjének, amelyet szintén a történelemben (le vagy fel) szünet nélkül mozgó stabil közösségként gondolnak el.”¹³¹ Ahogy Anderson hangsúlyozza tehát, a nemzet kategóriája egyesíti az élőket és a holtakat. Ez nagyon fontos tényező annak megértésében, miért követelhet a nemzet olyan rendkívüli áldozatokat és elkötelezettséget tagjaitól. A nemzet kategóriája egy közös történeti narratívában egyesíti az egyes egyéneket és a nemzet mint egész életrajzát. A nemzet nemcsak az egyéneket helyezi el az időben, a múlt és a jövő generációihoz viszonyítva, valamint globális kontextusban is mint a sok közül az egyik nemzet tagjait, hanem elhelyezi minden egyes egyén életrajzát és hétköznapi narratíváját is az adott nemzet tagjainak nagyszámú hasonló életrajza között.¹³²

126 A multikulturalizmusról folyó mai diskurzus azt javasolja, hogy az etnikai csoportokat is a formális ekvivalencia alapján kezeljük (Taylor, *The Politics...*).

127 Idézi: Meinecke, *Cosmopolitanism...* 89.

128 Kohn, *The idea...*; Walicki, A.: *Philosophy and Romantic Nationalism: the Case of Poland*. New York: Oxford University Press, 1982; Skurnowicz, *Romantic...*; Meinecke, *Cosmopolitanism...*

129 Greenfeld, *Nationalism...*

130 Szporluk, *Communism...* 115.

131 Anderson, *Imagined...* 26.

132 Lásd még Bloom, W.: *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge University Press, 1990.

Képzelt közösségek és közvetett viszonyok

Anderson gondolatébresztő kifejezésével élve: a nemzet, egyenértékű személyek kategóriájaként, „képzelt közösség.” Anderson ahelyett, hogy a liberalizmushoz vagy a fasizmushoz hasonlítható ideológiai műfajként kezelné azt, azt javasolja, hogy a nacionalizmust az összetartozás felfogásának és kialakításának egy adott sajátos módozatának tekintsük.¹³³ A nemzet ebben az értelemben:

„képzelt politikai közösség... Képzelt, mert még a legkisebb nemzet tagjai sem fogják megismerni a nemzetükhöz tartozók túlnyomó részét, nem fognak találkozni velük, nem fognak hallani róluk, mégis mindannyiukban ott él a közösség tudata... A nemzetet határokkal rendelkezőként képzeljük el, mert még a legnagyobb, közel egymilliárd tagot számláló nemzet is, jóllehet rugalmas, de véges határokkal rendelkezik, amelyen túl már más nemzetek élnek... Szuverénként képzeljük el, mivel fogalma egy olyan korban született, amelyben a felvilágosodás és a forradalom lerombolták az Isten által rendelt, hierarchikus dinasztikus uralom legitimitását... Végezetül pedig képzelt mint közösség, mert az esetlegesen előforduló egyenlőtlenség és kizsákmányolás ellenére a nemzetet mindig erős, horizontális bajtársi szövetségnek tekintik.”¹³⁴

Anderson könyvének (talán legeredetibb, ha nem a legszisztematikusabb hozzájárulás a nacionalizmus újabb bőséges szakirodalmához) zöme a közösség elképzelésének e jellegzetes módjának kialakulásáról szól. A már érintett sajátos időbeli elhelyezésen túl Anderson három fő érvet említ.

Először is abból az elképzelésből indul ki, hogy a nyelv a nemzeti lét alapvető kulturális feltétele. Megjegyzi, hogy a nacionalizmus nem jön létre csak úgy egyszerűen a nyelvi közösség régóta fennálló hagyományaiból. Épp ellenkezőleg, a nacionalizmus számos helyen az anyanyelv előtérbe helyezését jelentette a latin és a magaskultúra, az adminisztráció más, korábban elterjedten, az anyanyelvnél szélesebb földrajzi területen használt nyelveinek rovására. Ez néha a kevésbé használt nyelvek újjászületését eredményezte. Gyakran pedig attól függött, hogy a dialektusok vagy nyelvcsaládok tagjainak többé-kevésbé különböző változatait sikerül-e egy új, közös nyelvbe integrálni. Számos esetben pedig a nacionalista elképzelések a gyarmatosítók nyelvén fogalmazódtak meg. A nyelv nacionalizmussal kap-

¹³³ Anderson, *Imagined...*

¹³⁴ Uo. 6–7.

csolatos hatékonysága a nyomdatechnika és a kapitalizmus találkozásának köszönhető.

Az egyre nagyobb piacok kialakítására törekvő kapitalista kulturális termelés (könyvek és újságok formájában) „a latin alatt és a beszélt anyanyelvi változatok felett a csere és a kommunikáció egységes területeit” alakította ki.¹³⁵ Azaz Európában a korai modern időkben a kapitalista vállalkozók nagyobb piacot kerestek, mint a kisszámú latinul olvasó elit és a csaknem összes helyi nyelvjárást beszélők összessége. Ezzel élen jártak a későbbi nemzeti identitásokhoz kapcsolódó nyelvi közösségek megteremtésében. A kapitalista nyomdaipar ezenkívül újfajta állandóságot is kölcsönzött a nyelvnek, ösztönözve a helyesírást, a nyelvtan és általában a formai elemek rögzítését. Ez hozzájárult ahhoz, hogy az a kép alakuljon ki, a szóban forgó nyelvek nagyon régiak, ami viszont együtt járt a nemzeti identitás régóta fennálló voltának gondolatával is, miközben egyre inkább elhomályosult, hogy a nyelvek fokozatosan hatalmas fejlődésen mentek keresztül, és a vélelmezett nemzetek egymást követő tagjai egymás számára kölcsönösen érthetetlen nyelven beszéltek.

A kapitalista nyomdaipar nem utolsósorban bizonyos adminisztratív szempontból kitüntetett nyelvek használatát is egységesítette, és ezzel az egyes országokban, területeken hátrányos helyzetbe hozta a más nyelvet beszélőket. Például ott, ahol korábban a latin a Habsburg Birodalomban helyi dialektusok és nyelvek tucatjait hozta közös nevezőre, a német nyelv térnyerése hátrányos helyzetbe hozta – többek között – a magyar elitet, és a birodalmon belül a nacionalizmus megerősödéséhez vezetett, ami végül a birodalom ellen fordult. Ez ugyanakkor arra ösztönözte (igaz nem mindenkit ugyanabban a mértékben) az eliteket, hogy közös nevezőre jussanak (és közös kultúrát teremtsenek) a többi társadalmi csoporttal. Ahol a premodern társadalom elsősorban vertikálisan rétegződött, a modern politika (a nyelvpolitikát is ideértve) a függőleges megosztottság felszámolását szorgalmazta. Gellner a következőképpen írta le ezt az átmenetet: „a magaskultúra áthatja az egész társadalmat, meghatározza, és a politikai közösségnek fenn kell tartania. Ez a nacionalizmus titka.”¹³⁶

Anderson „nyomda-kapitalizmus” koncepciója, amellel, hogy hozzájárul a nyelv szerepének tisztázásához a nacionalizmus etnikai alapjainak létrehozásában, a közösség elképzelésének új, közvetlenebb módját is megvilágítja. Ugyanazon regények és újságok olvasói más hasonló olvasókkal a

135 Uo. 44.

136 Gellner, *Nations...* 18.

képzelet által egyesített közösségekké, valamint az olvasott történetek főhőseivel szintén képzeletbeli közösségre léptek.¹³⁷ A napilapok olvasói nemcsak ugyanazokról a hírekről értesültek, mint a többi olvasó, hanem „az egyidejűség teljesen új felfogását” is elsajátították.¹³⁸ Megtanulták elhelyezni magukat abból a szempontból, hogy számos egyén (és nemzet) tevékenysége ugyanabban az időpillanatban zajlik, és nem csupán a lineáris fejlődés fogalmai szerint. Ez lehetővé tette, hogy kialakuljon a közös utak lehetségségének tudata is, ami „történelmileg csak akkor alakulhat ki, amikor jelentősebb csoportok kerülnek olyan helyzetbe, hogy úgy gondoljanak magukra, mint akik más jelentős csoportokéval párhuzamos életet élnek, és bár sohasem találkoznak egymással, mégis ugyanazt az utat járják be.”¹³⁹ A nyomdai technológiák (melyek a kapitalista termelési viszonyok révén terjedtek el) a közvetett kapcsolatok egy új formájának kialakulását segítették elő, amely a személyes találkozásokon alapuló, közvetlen kapcsolatok helyébe lépett; egy olyan társadalmi kötelékét, mely csupán az új kommunikációs eszköznek és az ezt támogató társadalmi szervezeteknek köszönhetően létezhetett. Ez nagyjából a piacokra is igaz, melyek közvetett és néha láthatatlan, de kétségkívül rendkívül erős társadalmi köteléket teremtettek távoli, egymás számára ismeretlen népességcsoportok között.¹⁴⁰

A kommunikációs eszközök jelentőségét a nemzeti integrációban természetesen már korábban hangsúlyozták.¹⁴¹ Ekkor azonban a nemzet kategorikus identitásának feltételezése alapján a kutatás még arra összpontosított, hogy a kommunikációs képességek fejlődése milyen módon segíti elő a nemzet társadalmi és politikai integrációját. Anderson munkájának jelentősége abban áll, hogy azt kívánja tisztázni, milyen szerepet játszottak a kommunikációs formák a nemzet kategorikus identitásának, illetve képzelt közösségének megteremtésében. A médián kívül Anderson a gyarmatállamok kreol tisztviselőinek karrierjeinek alakulásáról is ötletes elemzést ad. Anderson a nacionalizmus fontos és korai forrását találja meg a kreol tisztviselőknek a különböző gyarmatokon át történő vándorlásában, valamint azokban a korlátokban, amelyekkel a felfelé zajló, illetve a szolgálati helyü-

137 Anderson, *Imagined...* 24–36.

138 Uo. 37.

139 Uo. 188.

140 Calhoun, Craig: *Imagined Communities and indirect relationships: large-scale social integration and the transformation of everyday life*. In Bourdieu, P. és Coleman, J. S. (szerk.): *Social Theory for a Changing Society*. Boulder, Co., New York: Russel Sage Foundation, 1991; Calhoun, *The infrastructure...*

141 Különösen Deutsch, *Nationalism and Social...*; Deutsch, *Nationalism and Its...*

ket képező gyarmatokról elvezető horizontális irányú mozgásuk során találtak szembe magukat.

Ezek a határokhöz kapcsolódó elképzelések a térképek elterjedésével grafikus és szinoptikus megjelenési formát kaptak. A korai térképek kozmográfiaiak voltak, amelyek a dinasztikus vagy a vallási területet a mennyország-hoz és az alvilághoz képest jelölték ki, vagy a tájékozódási pontokat feltűnítő útikalauzok voltak. A 19. században a térképek amellett, hogy a mechanikus reprodukció révén egyre inkább elterjedtek, körülhatárolt területek összességeként kezdték el ábrázolni a Földet, különféle színekkel jelölve a különböző birodalmakat vagy önálló országokat.¹⁴² A térképek az államok rendszerébe szerveződött világ vizuális reprezentációivá váltak. Az egyes államok térképei „logóként” kezdtek funkcionálni; területük alakjának képe határozott formával ruházta fel az elképzelt közösséget. A múzeumok a történetíráshoz némileg hasonlóan, időbeli perspektívát biztosítottak a nacionalizmus számára.¹⁴³ A gyarmati hatalmak a régészettudományt használták fel arra, hogy kiássa számukra az ősi városok és szent helyek (lehetőleg monumentális) kézzelfogható maradványait, melyek aztán turistacsalogató látványosságokká és fényképtémákká, a modern államtól eltérő jellegűségében konstituált hagyomány lenyomataivá váltak. A kozmopolita múzeumokban a legkülönbözőbb vidékekről származó tárgyakat nemzetek szerinti elrendezésben állították (és állítják) ki. A nemzeti múzeumokban a különböző korszakok és helyszínek tárgyait a nemzeti narratíváknak megfelelően állítják ki. E kettőt a típusokra és korszakokra osztható, újra és újra ismétlődő tárgyak sorozatának létrehozása kapcsolta össze (melyek különböznek a szent mivoltukban egyedinek tekintett templomoktól vagy az alkotó egyén utánozhatatlanságát hordozó, „aurával” felruházott modern műalkotásoktól). Maga a nemzeteszme is a kategorikus identitások eme osztályozó logikájának egyik példája és archetípusa.

Összegzés

Nacionalizmus és etnicitás viszonya összetett. Egyik sincs eltűnőben az elavult hagyományos világ részeként. Mindkettő részét képezi az elitek, illetve a társadalmi és politikai küzdelmek egyéb résztvevői által életre hívott kategorikus identitások modern gyűjteményének. A kategorikus identitások azáltal, hogy eszközként kínálóznak a már előzetesen is létező homo-

¹⁴² Anderson, *Imagined...* 170–78.

¹⁴³ Uo. 178–85; Maier, C. S.: *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

genitás és különbségek megragadására, valamint ezen identitások különböző változatainak kialakítására, a mindennapi életet is formálják. Éppúgy teljességgel lehetetlen, hogy a nacionalizmust teljesen leválasszuk az etnicitásról, mint az, hogy a nacionalizmust egyszerűen az etnicitás folytatásaként magyarázzuk. A társadalom és a kultúra modernizációjának számos dimenziója – különösen az államépítés, az individualizmus és a közvetett kapcsolatok kiterjedt hálózatainak integrációja – együttesen járul hozzá ahhoz, hogy a nacionalizmus és az etnicitás kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik. A nacionalizmus többek között továbbra is azon törekvések elsődleges retorikai eszköze marad, amelyek a politikai közösségek elhatárolását célozzák, „a népre” való hivatkozással önrendelkezési jogot és legitim hatalmat követelnek. Az etnikai szolidaritás és identitás hangoztatására ott kerül sor a leggyakrabban, ahol a kérdéses csoportok célja nem a „nemzeti” autonómia, hanem sokkal inkább a nemzeti vagy államhatárokon belüli, illetve azokon átnyúló elismerés kivívása. Ezekben az etnikai igényekben azonban szinte mindig ott rejlik a nacionalizmussal való szorosabb kapcsolat lehetősége is, és a kategorikus identitás e két fajtáját gyakran hasonlóképpen hívják életre.